

Alfred North Whitehead: A természet fogalma

Ford. Szabados Levente, Typotex Kiadó, Bp., 2007. 201 old., 2900 Ft

Whiteheaddel kapcsolatban két dolgot – azt is lehet mondani, két könyvet – szoktak emlegetni: az első a korábbi tanítványával, Bertrand Russell-lel közösen írt *Principia Mathematica* első kiadása (1910–13), a második pedig az ún. folyamatfilozófia, amelynek alapműve a *Process and Reality* (1929, magyarul: *Folyamat és valóság*, Typotex, Bp., 2001.), de eredete a most tárgyalandó írásig (*The Concept of Nature*, 1920) vezethető vissza. A kettő között – valamikor 1910 körül – jelentős váltás következik be: míg a *Principia Mathematica* azzal, hogy a matematika egy részét a halmazelméletre redukálja, mérföldkő a logicizmus történetében, addig a későbbi művek elsősorban tudományfilozófiai jellegű kérdésekkel foglalkoznak. A fordulat oka részben valószínűleg az Einstein-féle relativitáselméletek létrejötté, ami arra inspirálta Whiteheadet, hogy maga is foglalkozzék például a gravitáció fizikai problémáival, sőt ennél általánosabban a tér-idő elméletének vagy akár az egész modern elméleti fizikának a filozófiai megalapozásával.

A *természet fogalma* (amelynek angol kiadása a Gutenberg Projectnek köszönhetően számos helyen elérhető az interneten) az angol matematikus-filozófus ez irányú vizsgálatainak eredményeit tartalmazza. Elvileg egy új természetfilozófiai megközelítés kifejtése, valójában inkább fizikafilozófia (az élet később fontossá váló problémáját itt például nem érinti). Ezen belül is elsősorban a relativitáselmélethez kapcsolódó kérdéseket szeretné más megvilágításba helyezni, tehát főleg a térrel, az idővel, a mozgással foglalkozik. A megalapozáshoz azonban általános filozófiai kérdéseket, többek között a természet és az objektum fogalmát is tárgyalnia kell, valamint be kell mutatnia módszertani eszközeit.

A mű formailag jórészt a Trinity College-ban, 1919-ben tartott nyilvános előadásokon elhangzottak majdnem hű közlése. Edward Turner 1916-ban biztosította az anyagi alapokat tudományfilozófiai előadás-sorozat megrendezéséhez, az első előadó éppen Whitehead volt (a későbbiekben is olyan neves tudósok kaptak szereplési lehetőséget, mint Russell, Eddington, Ryle, Schrödinger, Hacking stb.). A szerző előszava szerint „az előadásforma előnye, hogy egy meghatározott gondolati háttérrel bíró hallgatóságot feltételez, s célja e szemlélet adott irányban történő módosítása” (13. old.). A feltételezés kissé erősnek tűnik egy nyilvános előadás feltehetőleg vegyes – akár teljesen laikus – közönségére gondolva, de ha mégis jogos, azóta sokat változott az ilyesféle előadások résztvevőinek köre, ma sokkal inkább valamiféle végtelen heterogenitást tapasztalunk – még ha azonos szakos egyetemisták alkotják is a hallgatóságot. Azt pedig elképzelni sem tudjuk, hogy a könyvben található, igen nehéz szöveget ma bárki első hallásra megértené. Az előadás jellegzetessége, hogy elhangzásának pillanatában a hallgatónak nem áll rendelkezésére a szerző korábbi munkássága – persze a későbbi sem –, ami esetleg segíthetné a megértést (ezért jelen ismertetésünk keretében is jogos, ha a művet anélkül értékeljük, hogy részletesen kitérnénk a rokon gondolatokat megfogalmazó, 1919-es *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*-ra vagy akár a *Folyamat és valóságra*). Nem könnyíti meg a közölt gondolatok felfogását a matematikus szerzőnek a matematikához, vagy általában véve a formalizmushoz, a szimbólumokhoz való viszonya sem: egyrészt – talán éppen az érthetőség érdekében – ott sem alkalmazza őket, ahol pedig sokat segítenének; másrészt, ahol mégis rászánja magát, ott a szimbólumok éppenséggel semmit sem mondanak. A legkomolyabb probléma azonban az, hogy Whitehead új fogalmak tömegét vezeti be, melyek szóalakja sokszor alig emlékeztet a tartalomra, ezáltal a gondolatmenet nemhogy hallás, de még olvasás útján is nehezen követhető.

Az új fogalmak használatának szükségessége abból fakad, hogy a szerző

kifejtési stílusa jelentős részben negatív, bíráló, elhatárolódó. Mondanivalóját a „kettéosztás hibájával” kezdi, amely szerinte általánosan jellemzi a (természet)filozófiát. Whiteheadnél a természet és a tudat nem válik egymástól, így a természet csak mint a természetről való tudásunk jelenik meg. Nem fogadja el a rajtunk kívül álló (a másik okának tekintett, de csak feltételezett) és a tudatosított (látható, de a kettéosztás miatt inkább álomszerű) természet kettősségét. A hibás megkülönböztetés eredménye szerinte az anyag, a szubsztátum és az attribútum fogalma a görög filozófusoknál, amelyek „alapvetően meghatározták a térre, az időre és az anyagra vonatkozó előfeltevéseiket, melyek uralkodóvá váltak a tudományban anélkül, hogy megkérdőjelezték volna őket” (32. old.). E hagyomány öntudatlan folytatása a modern fizika anyag-, éter-, tér- és időfogalma. Sem az abszolút, sem a relatív tér- és időfelfogás nem biztosítja azonban önmagában a természet egységének helyreállítását. Szerzőnk szerint ugyanis például nem a szubsztancia helyezkedik el a térben, hanem az attribútumok. Ez egyenesen következik természet- – helyesebben a fent említett természet- és tudat- – felfogásából: „A térben a rózsza vörösét, a jázmin illatát vagy az ágyú dörgését találjuk.” (36. old.) Egyébként is, ha „már feltétlenül valamiféle szubsztanciát akarunk találni, akkor ezt az eseményekben lelhetjük meg, hiszen bizonyos értelemben ezek jelentik a természet végső szubsztanciáit” (34. old.) – vetíti előre valamennyire a későbbieket és a folyamatfilozófiát.

A kettéosztás elutasításából az következik, hogy a kritika után Whitehead „nem a felfogóra vagy a felfogás folyamatára, hanem a felfogottra” (43–44. old.) kérdez rá. A pozitív kifejtésben először az időre. Nehéz a dolgunk az itt kapott válaszok értékelésekor, több okból is. Az egyik mindjárt az, hogy a szerző kifejtésében ellentmondásokat vélünk felfedezni. Így például a kritikai részből úgy tűnt, elveti a tér relationalista felfogását, itt viszont lépten-nyomon ezzel találkozunk (bár csak implicite, mert éppen nem ez az elemzés tárgya). Minthogy a koncepció alapját alkotó „tartam” és „folyamat” fogalmak közvetlenül

adottak (az érzéki tudomásulvételben), ezért elemezhetetlenek, azaz a róluk való beszéd – Whitehead bevallása szerint is – erősen spekulatív. Ehhez még hozzátehetjük, hogy máshol pedig triviális, például a tartamok átfedéseiről szóló részben (71. skk. old.). Végül pedig mit kezdjen a modern fizika a végső eszme-futtatással, miszerint többféle idősor létezhet (jelen viszont nincsen), amely felfogás „erősebb végső misztériumokat sugall és a nemtudás mélyebb fokát”, amely miatt elfog bennünket „az emberi intelligencia korlátozottsága miatt érzett, mindent elsőprő megrendülés” (85. old.)?

A gondolatmenet logikusan a tartamok, események és a térbeli létezők, tárgyak viszonyának elemzésével folytatódik. Ez nem minden érdekesség és tanulság nélküli, de az eredmény – ismételten a modern tudományban való felhasználhatóság szempontjából – a megmozgatott apparátushoz képest elég szerénynek tűnik. Innen vezet a leírás a testek mozgásához, miközben megint egy tucat új Whitehead-féle fogalmat kell elsajátítanunk. Egy szkeptikus hivatkozásból – „Ha Einstein gravitációs elméletében van bármiféle igazság” (112. old.) – eszünkbe juthat, ha esetleg elfelejtkeztünk volna róla: a szerző fő célja, hogy a relativitáselmélet helyett valami mást adjon, mégpedig úgy, hogy a matematikai alapokból sok mindent megőriz, például itt ő is a Minkowski-féle négydimenziós sokaságot alkalmazza.

A következő fontos probléma-kör a tér és az idő mérése, melyet Whitehead az egybevágóság fogalmára épít. Itt már egészen közel kerülünk a relativitáselmülethez. Úgy tűnik, megpróbálta általánosítani a Lorentz-transzformációkat (a speciális relativitás elméletéhez kapcsolódó matematikai munkássága e műben nem jelenik meg, csak hivatkozni rá), de lényegében semmi hasznosítható következtetésre nem jutott belőlük. Vissza akarja hozni a newtoni abszolút teret, időt és mozgást, áttolva a bizonyítás kényszerét a meg nem nevezett ellenfélre: „Fejtse ki [...] saját elméletét, nem csupán néhány homályos és meghatározatlan jelentésű kifejezéssel, hanem lépésről lépésre meg is magyarázza azt, hivatkozva a kapcsos-

lódó viszonyokra és azok tényezőire.” (143. old.) Eközben érdemben alig reagál a leibnizi és machi bírálatokra. Ahol mégis megpróbálja – név nélkül – nevetségessé tenni Machot (aminek külön pikantériája, hogy Whitehead felfogása egyáltalán nem nélkülözi a machiánus beütéseket), ott ő maga válik nevetségessé. „Képtelen vagyok elhinni, hogy egy parányi pislákoló csillag forgatta körbe Foucault ingáját az 1861-es párizsi világiállításán.” (145. old.) A célzás Machra vonatkozik, aki az abszolút mozgást bizonyítani kívánó Newton-féle vödörkísérletet elemezte. Csakhogy az ún. Mach-elvet (amely Einstein szerint része a relativitáselmülethez) eredményező gondolatmenetben nem egy parányi csillag szerepel, hanem az állócsillagok háttere, vagyis lényegében az egész világegyetem – ennek (elképzelt) forgása pedig bármit okozhat. Felmerül a kérdés, vajon mennyire ismeri Whitehead a kritizált szerzőket és nézeteket. Einsteinnel kapcsolatban például az általános bírálatokon kívül semmilyen konkrétumra nem tér ki, a megjegyzéseiből az a benyomásunk támad, hogy az előadás megtartásának időpontjára nem is olvasta Einstein általános relativitáselméleti cikkét, csupán hallhatott róla. (Az 1905-ös, speciális relativitáselmüllethel legkorábban 1912 körül ismerkedhetett meg, az általános elmületről pedig 1916 körül tájékozódhatott először – részben azzal nem rokonszenvező közvetítőkön keresztül.) Nincs tudásunk arról, hogy a hallgatóság körében egyáltalán jelen voltak-e szakemberek – nem sokan lehettek még ekkoriban –, és ha igen, hogyan reagáltak az előadás eme részére. További kétségek merülhetnek fel a fizikai mennyiségek mérésének és matematizálásának történetére vonatkozó értékeléseinek helytállóságát illetően. A gondolatmenet egyébként anyag, tér és idő egységére fut ki, ahol ismét felmerül az a probléma, hogy olyan állításokat tulajdonít a – meg nem nevezett – relativitáselmülethez, amelyeknek az ellenkezője szerepel bennük; a talán nagyobb baj azonban filozófiai jellegű: nem világos, hol valósulhatna meg ez az egység. Az érzéki tudomásulvételben, az intellektusban, vagy valahol más-

Ez a homály egy kissé érthetővé (de nem elfogadhatóvá) válik az utolsó előadásban, amely az objektumokkal foglalkozik. Ezeket (pontosabban állandóságuk tudomásulvételét) egyébként – az előzőeknek megfelelően – érzéki (tehát nem intellektuális) felismerésként definiálja, így próbálva megalapozni a tárgykonstanciát. Azért nem könnyű azonban az ilyen meghatározásokat, illetve például az előbb említett egységre vonatkozó tételeket elfogadni, mert: „Jelen előadások során elkerüljük azt a mély és sokat vitatott kérdést, hogy mit is értünk »valóság« alatt.” (151. old.) Úgy gondolja, ezt a kérdést megkerülheti, ha egy rendszerszerű természetéről beszél. Egymásra épülő érzéki, észlelési és tudományos objektumokat különböztet meg, sőt ezeken belül is tesz finomabb megkülönböztetéseket, bár azt elmulasztja elmagyarázni, hogy a tudományos objektumokra hogyan alkalmazható a kiinduló definíció. Ezek, valamint az utolsó gondolatmenetben az objektumok és a tér kapcsolatát tárgyaló elemzések valószínűleg használhatók lettek volna a XX. századi fizikában, így a kvantummechanikában is, ha nem a Whitehead-féle bonyolult fogalomrendszerben fejtette volna ki őket. Az előadás-sorozat eléggé váratlanul (pontosabban csak egy elég halvány – a machi gondolkodásökonómiaira hajazó – előkészítés után) fejeződik be, a következő vezérlő motívumot ajánlva a természetfilozófusoknak: „Keressd az egyszerűséget, de ne bízz benne!” (167. old.). Kitűnő javaslat, amelynek első felét az alapelmülethez dolgozó fizikusok például legtöbbször teljesítették az utóbbi kétszáz évben.

A könyv az eredeti előadás-sorozat után összefoglalás gyanánt leközlő egy 1920-as – az Imperial College vegyészhallgatói előtt elmondott – előadás is, mely filozófiai tartalmában nem, de stílusában jelentősen különbözik az előzőektől. Ennek oka természetesen egyrészt az, hogy más jellegű és egyszeri alkalomról volt szó. Így az előadás nélkülözi az általános filozófiai kritikai elemeket és a bonyolult, részletes elemzéseket, viszont nagyobb hangsúlyt kapnak a hallgatóságnak jobban érthető példák. Ezáltal az egész szöveg sokkal könnyebben

felfogható. A stílusváltás másik oka azonban az 1919 ősze és 1920 tavasza között lezajló eseményekben keresendő. Novemberben – az előadás-sorozat havában – Whitehead jelen volt azon a tudományos ülésen, amelyen Eddington beszámolt a május végi napfogyatkozás-expedíció végzett mérések eredményeiről, amelyeket nemcsak ő, hanem a nagy tekintélyű Rutherford és általában a fizikusok is úgy értelmeztek, hogy Einstein gravitációelmélete (vagyis az általános relativitás elmélete) igazolódott. Ez a körülmény a napisajtóval bezárólag jelentős hangsúlyt kapott a következő hónapokban (Eddington cikke csak április végén jelent meg). Emiatt feltehetőleg Whitehead a korábban részletesebben ismerkedett meg az elmélettel, így hivatkozásai sokkal konkrétabbak, tárgyyszerűbbek és pontosabbak (hogy ne mondjuk, igazabbak). Ezen túl, az előadó sokkal inkább elismeri az elméletet, mint korábban, ellenérzései tulajdonképpen csak az értelmezésre vonatkoznak. Fenntartja az eseménnyel, objektumokkal, a tér-idő négydimenziós sokaságával kapcsolatos (részben machiánus) nézeteit, de a kifejtés módja közeledik a relativitáselméletéhez.

A könyv végére a szerző még egy összefoglaló fejezetet illesztett, amely a tárgy természetfilozófiai oldalára összpontosít. A végén azonban ismét kritikusan tér vissza a relativitáselméletre, különösen kifogásolva a fény sebességének kitüntetett szerepét. Ami e relativitáselméleti munkák további sorsát illeti, az ebben a könyvben nem közölt matematikai-fizikai levezetések Whitehead később nyilvánosságra hozta, melyekre egy-egy fizikus (elsőként mindjárt Eddington) időnként még évtizedekig visszavisszatért, megvizsgálva a formulák viszonyát a relativitáselmülethez és a mérési eredményekhez. E vizsgálatok nagyjából azt mutatták, amit Whitehead maga is feltételezett, nevezetesen hogy a legtöbb esetben fizikai szempontból nincs különbség az elméletek között, de ahol van, ott a bizonyíték Einstein mellett szól. Ami az eltérő értelmezési vonalat illeti, azt Whiteheadnek módjában állt Einsteinnel is megvitatni, de azt kell mondanunk,

hogy a kevés alternatív értelmezés között a fizikusok az övét nem tartják számon.

Természetesen szót kell ejtenünk a könyv magyar kiadásáról is. Whiteheadet tökéletesen fordítani feltehetőleg lehetetlen. Nem csupán azért, mert 90 éves szövegről van szó, hanem elsősorban az említett szóalkotó kedv miatt, amely még az anyanyelvi olvasót is nehéz feladat elé állíthatja. Témáját figyelembe véve pedig nyilvánvaló, hogy megfelelő filozófiai, matematikai és fizikai képzettség nélkül a fordításba belefogni sem érdemes. Egy ilyen feladatot azonban sokféleképpen el lehet bükni a hősiestől a szánalmasig húzódó skálán. Ez a kiadás nem közelíti a hősiesség végpontját, azaz sokkal jobban is meg lehetett volna csinálni. Így valószínűleg többet ártott Whitehead magyarországi elterjesztésének, mint használt. A dolog azért is meglepő, mert a *Folyamat és valóság* kiadása (amelynek már első mondata sem értelmes a magyar fordításban) éppen elég tanulsággal szolgálhatott volna; és azért bosszantó, mert a fordító így is nyilván óriási energiákat fektetett bele a munkába (ráadásul feltehetőleg kevés honoráriumért). A fordítási gondok tömegét itt lehetetlen felsorolni, csupán néhány általánosabbat említünk meg. A Whitehead által használt szakkifejezések egy részét viszonylag jól, más részét kevésbé jól sikerült visszaadni. Elfogadható megoldásnak látszik, hogy a fordító sok esetben lábjegyzetben megadja az angol eredetit, és megmagyarázza döntését. Néhány fordítói lábjegyzetet azonban szerencsésebb lett volna elhagyni: például mindjárt az elsők között az angol *terminus* szót (jelentése: végállomás, és nem 'szakkifejezés', ez utóbbi angolul *term*) összekeveri a latinnal, és mentegetőzik az egyébként jó fordítás miatt (19. old.); vagy amikor a *Habeas Corpus* törvénnyel (és nem annyira rendelettel) kapcsolatban felvilágosít, hogy e „kifejezés szó szerinti jelentése: »Rendelkezned kell a holttesttel!» (107. old.).

Nem csupán a speciális Whitehead-féle szóalkotásokkal van azonban probléma. A fordító sokszor nem találja el azt a szótári jelentést, amelyik a legjobban illik az adott

szövegkörnyezetbe, vagy egyszerűen összekever szavakat: így az adott helyen a *discussion* = tárgyalás, nem 'vita' (43. old.); *conjectured* = feltételezett, nem 'összekapcsolt' (45. old.); *ordinary* = szokásos, nem 'hétköznapi' (48. old.); *relational* = relációs vagy relatív, de nem 'kapcsolati' (55. old.). Mindez csupán néhány példa egy tucatnyi oldalról. Az utolsó eset átvezet bennünket a legsúlyosabb bajhoz, hogy ugyanis a bevett szakkifejezések egy jelentős részére is alig ismerünk rá olvasás közben. Ez a mérésről szóló előadásban hág a tetőpontra, amelynek már a címe – *Congruence* – sem stimmel: minthogy geometriai kongruenciáról van szó, ez magyarul egybevágóság, nem pedig 'megfelelés' (129. skk. old.). Erre legkésőbb az egybevágósági tételeknél rá kellett volna jönni, mert némelyikük középiskolai tananyag. Ugyanígy nem sikerült felismerni a 138–139. oldalon, hogy itt a *dimension* a fizikai mennyiségek dimenziója (vagyis mértékegysége), a *transformation* pedig nem 'átalakítás', hanem (koordináták vagy függvények) transzformációja stb. Ezek a tévedések már teljesen értelmetlenné teszik a szöveget. Így az „Ez a helyzet nyújtja a relatív mozgás átalakításához szükséges egyenleteket...” (uo.) esetében senki sem akar átalakítani semmilyen mozgást, egészen másról van szó. A fordító nem érti a szöveget, és így természetesen az olvasó számára sem tudja érthetővé tenni. Egyes fizikai fogalmakkal és tartalmakkal ugyanígy baj van: például a „Fresnel vonzási együtthatója” résznél (140–141. old.) a mondatból nem nagyon lehet rájönni, hogy itt a mozgó közeg által magával ragadott fény (illetve éter) sebességére hivatkozik a szerző (a *drag* nem jelent fizikai értelemben vonzást). Az olyan hibák, mint hogy „Sötét foltok vannak a Nap spektrumában” (170. old.), kevésbé értelemzavarók, de kinosak (hogyan lett a *line* = vonalból 'folt'?). Elsősorban az egyes szavak fordítását és az ebből fakadó értelmetlenségeket emeltem itt ki, de sajnos a szöveg ezektől függetlenül is tele van nehézkes, alig vagy egyáltalán nem érthető mondatokkal, ami nem Whitehead hibája.

A magyar kiadásból hiányzik – az eredetiben meglévő – mutató, ami

pedig megkönnyíthette volna az egyes fogalmak visszakeresését, ha az olvasó egy bizonyos ponton már nem emlékszik a pontos meghatározásra. Kapunk viszont egy előszót Csikós Ella és Karsai Gábor tollából, amely rendkívül röviden, de jól összefoglalja a szerzőnek a műben kifejett filozófiai nézeteit (a relativitáselméletre nem kitérve). Whitehead e könyvének időszerűségére és a magyar kiadás sorsára („a természet-ről és a tudományról folytatott diskurzusok egyik alpművének szánjuk”, 11. old.) vonatkozó megjegyzéseiket – a fentiek értelmében – túlságosan optimistának tarthatjuk. Nem túl szép dolog az utólagos kioktatás, de nehéz nem kimondani, hogy a Magyar és Közép-európai Whitehead Egyesület – lehet, hogy a két magyarul megjelent kötetet nem kollektíve gondozták, de mindenképpen tagjainak nevéhez fűződnek – jobban tette volna, ha egyetlen műre (nyilván a *Folyamat és valóság*ra) összpontosítja az erejét, és abból egy sokkal jobb magyar kiadást hoz létre.*

SZEGEDI PÉTER

* Jelen tanulmány az OTKA 62098 sz. pályázatának támogatásával készült.

Boros János: A demokrácia antropológiája

TANULMÁNYOK

Jelenkor Kiadó, Pécs, 2009. 267 old.,
2500 Ft (*dianoia*)

Boros Jánosnak már két korábbi, filozófiai tárgyú kötetében (*Pragmatikus filozófia*. Jelenkor, Pécs, 1998. és *A demokrácia filozófiája*. Jelenkor, Pécs, 2000.) is érezhető volt, hogy nem pusztán filozófiatörténeti ambíciók motiválják, hanem az a meggyőződés is, hogy az amerikai pragmatizmus tanulmányozása ma Magyarországon, sőt Európa egészében közvetlen gyakorlati haszonnal kecsegtet. *A demokrácia antropológiájában* található írások külön-külön és így egybegyűjt-

ve is e meggyőződés termékei. A vizsgálódás voltaképpen tárgyát nem a pragmatikus hagyomány kiemelkedő alakjai jelentik, inkább hivatkozási alapul szolgálnak. Boros ebben a kontextusban fogalmazza meg, innen hirdetheti saját demokráciafogalmát.

A kötet fejezetei nem épülnek egymásra, többjük korábban, önálló publicisztikaként már megjelent. A magyar könyvkiadás siralmas állapotát mutatja, hogy a szövegek előléte a kötetben mindössze egy suta lábjegyzet utal (159. old., 7. jegyzet, lépcsőházi válasz Vitányi Ivánnak a 2003. kecskeméti konferencián feltett kérdésére, l. még a 214. oldalt, ahol a szöveg „a most záruló századról” beszél); hiányoznak a korábbi megjelenések bibliográfiai adatai és az arra vonatkozó információk, hogy a kötet újraközölt írásait a szerkesztési munkálatok során mennyire és milyen megfontolásokból dolgozta át a szerző.

*

Boros János szerint a demokrácia nem csupán az eddig felfedezett és megismert politikai berendezkedések között tekintendő a legjobbnak, hanem minden elképzelhető politikai-társadalmi formát figyelembe véve is a legjobb: az a társadalmi berendezkedés, „aminél jobbat nemcsak hogy nem találtak ki, hanem aminél jobbat nem is lehet kitalálni” (81. old.). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a filozófia történetének – és benne a politikafilozófia történetének – első szakasza szerencsés véget ért (20. old.). A jó társadalom kérdése Boros szerint egyszer s mindenkorra megoldódott, a filozófusoknak nem kell többet foglalkozniuk vele. „[A] ténylegesen megvalósított demokráciából nincs hova kitörni, nem lehet más és jobb együttélési konstrukciót kitalálni, mert az egyetlen lehetőségnél és az ésszerűségénél nincs jobb.” (185. old.)

Hogyan bizonyítható, hogy a demokráciánál nincsen jobb társadalmi-politikai berendezkedés? Bár ezt a kérdést nem teszi fel, Boros válasza mégis egyértelmű és határozott: a demokrácia elsőbbsége és felsőbbrendűsége nem igényel bizonyítást, de még magyarázatot sem. Boros

Rortyval és Deweyval összhangban – és jó néhány meghatározó politikafilozófussal szemben – azt vallja, hogy „egyetlen magyarázatra nem szoruló és magától értetődő fogalmunk a demokrácia” (82. old.). A demokráciát nem kell szóba jöhető alternatívával összevetni, nem kell előnyöket és hátrányokat mérlecskélgni, és a demokrácia különböző felfogásainak és alakváltozatainak elemzésére sincs semmi szükség. A demokráciának Boros szerint nincsenek hátulütői, nincsenek árnyoldalai, nincsenek hiányosságai. A demokráciát választva nem kell elkerülhetetlen veszteségekkel, szükségszerű kompromisszumokkal számolni. Annak, aki a demokrácia pártjára áll, nem kell semmi értékesről lemondania, nem kell semmiféle áldozatot hoznia. *A demokrácia antropológiája* szerint nincs olyan szempont, nincs olyan érték, amelynek tekintetében egy hierarchikus, arisztokratikus társadalmi rend bármely formája kiállhatná az összevetés próbáját a demokráciával, tekintve, hogy a demokrácia alapvetése úgy, ahogy az amerikai alkotmány első mondatában megjelenik, „tartalmazza az európai gondolkodástörténet legjobb fogalmait, legnagyobb eszméit, csupa nagybetűvel írva” (71. old.). Mindaz, ami értékes, benne foglaltatik a demokráciában, és viszont: a demokrácia mindaz, ami értékes. „Nyilvánvaló, hogy a demokrácia struktúrái és alapelvei az emberben élő legjobb erők, vágyak, remények és hitek törvényesen garantált érvényesülését jelentik – széles társadalmi közegben.” (59. old.)

Boros tehát bizonyítás, sőt tulajdonképpen elemzés és beható érvelés nélkül állítja, hogy a demokrácia az elképzelhető legjobb társadalmi rend. De vajon megvalósítható-e? Más szóval: képesek vagyunk-e lehozni a platóni örök ideát az égből a földre, az időbe? A pragmatizmus talaján állva, márpedig Boros János ott áll, a kérdés megkerülhetetlen. A pragmatikus filozófia számára ugyanis „csak azok a fogalmak, elméletek vagy eszmék tekinthetők igazaknak vagy jóknak, amelyek működnek is a világban” (70. old.). A demokrácia szó így jelölheti bár az elképzelhető legjobb társadalmi formát, nincs semmiféle érvényessége

és relevanciája, amíg a történelemben meg nem jelenik a maga hús-vér valóságában. Amíg nem tapasztaljuk meg a demokratikus elvek működését a gyakorlatban, amíg nem látjuk megvalósulásukat és annak minden következményét, addig „egyszerűen nem tudjuk megmondani, hogy miről is szólnak” (71. old.).

Boros János nem lát ebben semmiféle problémát. A kötet egészére jellemző egyszerűséggel és eltökéltséggel válaszol a fenti kérdésre – az Amerikai Egyesült Államok már megtette azt, amit kellett: lehozta az eszményt a földre. Nekünk itt, Európában nincs is más dolgunk, mint őket utánozni. „Az [amerikai] alkotmányozók, miután gondolatilag fölkapaszkodtak a filozófia platóni magasságaiba, szemben a későbbi Wittgenstein későbbi javaslatával, nem maradtak ott fönt, és nem rúgták ki maguk alól a létrát, hanem az ott fönt talált ideákat megragadták, a létrán lecipelték, lehúzták, levonszolták a földre, az időbe, ahol maguk is éltek, és ahol utódaik életét is elképzelték, előre elgondolták.” (36. old.) Azt jelenti ez, hogy az Amerikai Egyesült Államokban megvalósult az elképzelhető legjobb társadalmi-politikai berendezkedés? A kötet írásai alapján úgy tűnik, Boros szerint pontosan erről van szó. „Az amerikai alkotmányt sokan a világ nyolcadik csodájának tartják” (19–20. old.) – jegyzi meg például egy helyütt Dewey nyomán. Elismeri, hogy az Egyesült Államok mégsem kapja meg a világtól az eszményi társadalmi-politikai berendezkedésnek kijáró tiszteletet és hódolatot. S e tekintetben nem csupán Amerika – általa is érintett – vitatott nemzetközi politikai gyakorlata vagy a klímavédelemben játszott szerepe említhető, hanem mindaz, amit a gyakran bizony pejoratív értelemben használt „amerikanizálás” szó kifejez. E szót természetesen elsősorban nem társadalmi-politikai berendezkedésére, sokkal inkább fogyasztói kultúrájára vonatkoztatják. Hogy a két dolog, a demokrácia és a fogyasztói kultúra között létezik-e bármilyen összefüggés, hogy a demokratikus eszmények és az igények alacsony szinten való nivellálódása, a tömegárúban (is) megjelenő középszerűség között tételezhető-e bárminő korrelá-

ció, olyan kérdések, amelyek Boros Jánost láthatólag nem foglalkoztatják, jóllehet annak alapján, hogy az előszó második lapján Alexis de Tocqueville neve is előkerül, a könyv olvasója joggal számíthatna rá, hogy a politikai hozsannán túl mélyebb társadalomfilozófiai elemzésekkel is találkozni fog. Borosra Tocqueville-nél szemmel láthatóan nagyobb hatást gyakoroltak az amerikai pragmatikusok, köztük „Ralph Waldo Emerson (1803–1882), aki Amerikát kvázi vallásos tisztelet tárgyává teszi” (74. old.).

És itt nem kizárólag a társadalomelméleti érdeklődés hiányáról van szó. „[A] pragmatizmus [...] – írja Boros – a következmények filozófiája, amely csak akkor tartja a fogalmakat, kijelentéseket vagy elméleteket egyáltalán figyelemre méltónak, ha azoknak konkrét gyakorlati következményeik vannak vagy lehetnek.” (145. old.) Ennek fényében aztán valójában érthetetlen, hogy a pragmatizmus talán álló Boros hogyan írhatja: „Ha valaki arra utal, hogy Amerika története nagyon is »emberi«, és távol áll azoktól az ideáktól, amelyek az alkotmány vezérelveiként szolgálnak, akkor itt Hegellel azt mondhatjuk, ez az ott élő emberek baja és azoké, akik nem veszik komolyan az amerikai alkotmány mögötti szándékot, és nem próbálnak meg tanulni belőle.” (48–49. old.) Nem lehetséges-e vajon, hogy ezek a „nagyon is emberi” dolgok – bizonyos részben legalább – közvetlenül kapcsolódnak azokhoz az ideákhoz, amelyek az amerikai demokrácia vezérelveiként funkcionálnak? Annál is inkább, mivel „az ott élő emberek” jórészt éppen ezen ideák „termékei”, ahogyan ezt nemegyszer Boros is hangsúlyozza. El lehet-e intézni egy Hegelre hivatkozó, nagyvonalú kézlegyintéssel a valóságban kétségkívül jelentkező, nyilvánvaló következményeket, szembeszökő visszasságokat? Ha szemet kell hunynunk az Egyesült Államokkal szemben megfogalmazott kritika felett, akkor vajon tekinthetjük-e még a „létező Amerikát” az eszményi demokrácia bizonyítékának? Ha pedig az Amerikai Egyesült Államok példája nem alkalmas arra, hogy igazolja azt a tételt, amely szerint az eszményi demokrácia megvalósítható,

milyen egyéb lehetőségünk marad – s különösen: milyen egyéb lehetősége marad a pragmatizmusnak – e tétel bizonyítására?

Ha az ideális demokrácia megvalósíthatóságát nem is, a demokrácia felsőbbrendűségét mindenképpen igazolja az Amerikai Egyesült Államok történelme és jelenlegi helyzete – állítja Boros János. Elegendő ehhez egyetlen pillantást vetni a bevándorlási statisztikákra. A demokratikus országokba irányuló migráció mértéke messze meghaladja a vele ellentétes irányú mozgását. Ez azzal magyarázható, véli Boros, hogy a demokratikus eszményekre – egyetemességük miatt – a bevándorlók sajátjukként ismernek rá, így azonnal otthon érzik magukat. „A demokrácia elvei észelvek, az igazságosság, a tolerancia, az esélyek elvei, és mint ilyeneket más kultúrák vagy más népek is könnyen sajátjaikként ismerik föl őket.” (182. old). Mint előbb is, itt is olyan módon nyilatkozik nagy, történelmi léptékű népmozgásokról, mintha nem a különféle – közöttük például gazdasági – folyamatok hatására következnenek be. Ami pedig azt a nagy otthonosságérzést illeti, a közelmúlt franciaországi eseményei, a gyűjtötások és zavargások vagy a (radikális) iszlámizmus amerikai és nyugat-európai térnyerése mennyire támasztja alá Boros érvelését, miszerint a demokratikus társadalom „az optimális boldogság- és érdekkövetés lehetőségét olyan vonzó módon biztosítja, hogy más országok népei is be kívánnak oda vándorolni, és nem félnak attól, hogy ezért föl kell áldozniuk nyelvi, vallási identitásukat” (185. old.)? Vajon az említett jelenségek valóban azt mutatják-e, hogy a bevándorlók sajátjukként ismernek rá a demokratikus eszmékre, és szívesen feláldozzák nyelvi, vallási identitásukat, vagy inkább azt sejtetik, hogy a nyugati demokráciákba irányuló migráció mögött elsősorban azért gazdasági megfontolások rejlenek? Boros János szerint persze e kettő nem választható el egymástól, a gazdasági prosperitás a demokrácia szükségszerű következménye. A korábbiak alapján ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a bevándorlással látszólag együtt járó problémák ezzel szemben minden bizonnyal csupán

„az ott élő emberek baja és azoké, akik nem veszik komolyan a [demokrácia] mögött rejlő szándékot”. Tekintve, hogy Boros másik mintademokráciája (az Egyesült Államok mellett) Svájc, különösen érdekes volna tudni véleményét az ott nemrégiben lezajlott népszavazásról, amelynek eredményeképpen nem épülhet új minaret az országban. Demokratikus döntésről van-e szó? „[A] megvalósuló demokratikus állapotok minőségének és sikerességének legjobb indikátora, ha egy társadalom befogadóvá válik” (183. old.) – írja. De mi a helyzet akkor, ha egy mintaszerű demokrácia befogadói hajlandósága csökken, és mindenféle korlátokkal bástyázza körül a demokrácia beleszületett, illetve már korábban befogadott polgárait? Nem lehetséges, hogy a politikai filozófia történetének első szakasza mégsem zárult le?

Ez annál is inkább valószínű, mert a demokrácia fogalmi tisztasága és magától értetődősége, valamint az USA (és Svájc) mindenki számára rendelkezésre álló példája ellenére igazi demokráciával mégiscsak elvétve találkozhatunk a világban, állítja Boros János, s ezt őszinte csodálkozással veszi tudomásul, igazolva azt a korábbi megítélésünket, hogy szerinte egyáltalán nem is volna szabad, hogy problémává váljék a demokrácia megvalósíthatóságának kérdése. „A modern kor talánya [...] – írja –, hogy miközben a demokrácia fogalmát és alapelveit a gyermek is könnyen megérti, miért oly nehéz mégis a megvalósítása, a történelemben miért látunk olyan kevés helyen demokráciát, és ahol és amikor megvan rá a lehetőség, akkor is milyen nehezen alakul ki és működik.” (56–57. old.) Avagy másutt: „a kérdés az, hogy miért oly nehéz ezt az egyszerű gondolkodásmódot a gyakorlatba átültetni, miért oly nehéz valódi, ténylegesen működő demokráciát létrehozni, miért oly körülményes az igazságosság gondolatát nem elfogadtatni, de elérni, hogy az emberek azt mindennapi életükben is gyakorolják.” (84. old.) Ezekből a sorokból derül ki igazán, hogy Boros János valóban mindenféle teoretikus probléma nélkül valóban látja mind a demokrácia, mind az igazságosság fogalmát. Úgy tűnik, szerinte ele-

gendő elhatározni, hogy igazságosak leszünk, máris lebecsajthódhat a tudatlanság fátyla, majd annak fellebenése után csak eltökéltségünk szilárdsága a kérdés. Pedig a legbána-
nálisabb konfliktusokra is igaz, hogy általában nincs rájuk minden érintett személy (és nem érintett megfigyelő) igazságérzetét kielégítő, azaz további vitát megelőző módon igazságosnak nevezhető megoldás. Az igazán súlyos, komoly téttel bíró társadalmi vitákra ez hatványozottan áll. Aligha van olyan politikai kérdés, amelyre volna egyetlen, kizárólagosan igazságos válasz. Egész biztosan nincs például az önérdék legitím követése (amit Boros a demokrácia alapelveként határoz meg) és a mindenkitől elvárható társadalmi szolidaritás elve (amelyet szintén a demokratikus gondolkodás alapmozzanataként tart számon) közötti viszony kérdésére.

A kötet egyik fő kérdése ezek után körülbelül így hangzik: jóllehet nem volna szabad, hogy akár megértése, akár megvalósítása a legcsekélyebb nehézséget okozza bárkinek, miért olyan ritka mégis az igazi demokrácia a világban? Boros Jánosnak természetesen van válasza e kérdésre: azért, mert demokrácia csak ott működhet, ahol az emberek erre felvannak készülve. A demokrácia önálló gondolkodásra képes egyének, valódi demokraták híján életképtelen. „Az önálló gondolkodásra nem tanított, ezt soha nem tanult emberekkel nem lehet demokráciát létrehozni: az ilyen emberek soha nem lesznek saját eszüket és szabadságukat működtető polgárok: bábuk, rabszolgák, ideológiailag manipulált »lakosság« lesznek.” (162. old.) (Közbevetőleg megjegyezném, hogy itt aztán egy társadalomelméleti elemzés keretében akár a fogyasztói kultúra kérdése is felmerülhetne, hiszen a „bábuk”, „rabszolgák”, „manipulált lakosság” terminusokkal másoknál gyakran éppen ilyen kontextusban találkozhatunk, ám úgy látszik, a fogyasztói társadalom kérdéskörének Boros szerint nincs semmi köze a demokrácia antropológiájához.) A feladat tehát adott: „a népet türelmes nevelő-felvilágosító munkával »demokratává« tenni” (227. old.). Ennek pedig egyetlen lehetséges módja az oktatás. A képzés elé elemi

iskolától egészen az egyetemig azt kell elsődleges célul kitűzni, hogy mindenki „meggyőződéses demokratává” váljék. „A stabil demokrácia feltétele a demokráciára való nevelés, az elemi iskolától fogva. Ez azonban nem indoktrináció, hanem minden ilyen ellentéte” (81. old.) – állítja.

De mit jelent közelebbről a „demokráciára való nevelés”? Annyi bizonyos, hogy Boros szerint az amerikai alkotmány beható vizsgálata és a filozófia történetének gondos tanulmányozása feltétlenül részét kell hogy képezze az oktatásnak: „a demokráciának elemi érdeke, hogy minél többen képesek legyenek a tagolt és művelt gondolkodásra, melynek kialakításához a filozófia és a filozófiatörténet ismerete nagyban hozzájárulhat.” (155. old.). Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy az Amerikai Egyesült Államok társadalmi-kulturális állapotaival, az USA világ- és klímapolitikai gyakorlatával szemben megfogalmazódó nemzetközi kritikáknak is helyet szorít-e Boros János a demokráciára nevelésben. Ahogyan az sem, hogy a tagolt gondolkodásra szoktatáshoz elegendő-e az amerikai pragmatikusok beható ismerete, vagy mások – például Carl Schmitt – munkásságának tanulmányozása is hasznos lehet. Ha ugyanis a jó társadalom kérdését elintézték, a demokrácia és az igazságosság fogalmát problémátlannak tekintjük, ha nem veszünk tudomást a demokráciakritikákról, és nem reflektálunk a társadalomban együtt élő, egymással versengő és egymásnak ellentmondó igazságosság-felfogásokra, ha bizonyos értékeket különösebb magyarázat nélkül egyszerűen „az emberiség legjobb eszméinek” vagy „legszebb álmainak” nevezünk, ha a „létező demokráciát” vizsgálva egy vállrándítással elintézzük annak visszasságait, akkor az indoktrináció árnya bizony ott lebeg a demokráciára nevelés programja felett.

A fentiekből is kitűnik, hogy Boros fontos szerepet szán a filozófusoknak a társadalom minél nagyobb részének demokratává nevelésében. Szerinte téved, aki azt hiszi, hogy a filozófusok feladata ma is a régi szövegek böngészése és értelmezése, a világ minél pontosabb megértése, a politikai eszmék alapos és megfontolt kriti-

kai elemzése. Nem, „[a]z értelmiség legjobbjainak most elsősorban nem kritikusoknak kellene lenniük [...], hanem produktívnak, kreatívnak, progresszívnak” (227. old.); „[a] filozófusoknak ma elsőrendű feladatuk, hogy beleszóljanak a világ folyásába, hogy keressék és megteremtsék azokat a fórumokat, ahol hozzászólhatnak, beavatkozhatnak a történésekbe” (134. old.).

Boros János tehát feltűnően optimista a filozófusok politikai szerepét illetően. Úgy gondolja, hogy a filozófiai tájékozottság olyan tudás, amely közvetlenül hasznosítható a mindennapi politikában. Rorty elképzeléseivel csatlakozva így ír: „a jövő demokráciájának legalább annyira van szüksége képzett szakemberekre, mint képzelőerővel megáldott látnokokra, akik a filozófiatörténet és tudománytörténet óriásainak vállán állva, a szabadság és a kreativitás mérész álmait vázolják föl embertársaiknak. Nem feltétlenül lehet majd valamennyi álmat megvalósítani, de talán néhány közülük érdekesebb, gazdagabb és még inkább felszabadító demokráciához és jogalkotáshoz fog vezetni.” (91. old.) Az övének kisebb látnoki hevülettel megáldott olvasó azonban nem állhatja meg, hogy hozzá ne tegye: nem árt csinálnia banni azokkal a „mérész álmokkal”? A történelemből ismert, balul elsült szürakuszai kalandok persze Boros számára sem ismeretlenek. „A filozófusok és értelmiségiek, különösen történeti »kísérleteik« sikertelensége eredményeképp, újra meg újra visszahúzódnak a szemléző szerepébe. De a huszonegyedik században a filozófusoknak újra cselekvőkké kell válniuk, be kell avatkozniuk a történelem, a politika vagy a társadalom menetébe.” (134–135. old.) E mondatokban talán az a legmeglepőbb, hogy a „sikertelen kísérletekről” megemlékezvén Boros nem azt a tanulást szűri le, hogy indokolt az alapos elemzés és a fokozott óvatosság a jövő teoretikus vízióival kapcsolatban, hanem éppen séggel ennek ellenkezőjét.

Valószínűleg nem véletlen, hogy Boros János a könyv lapjain háromszor is nekifut annak a kérdésnek, hogy mi különbözteti meg az ő – és a pragmatikusok – demokráciafilozó-

fiáját a marxizmusétól. A különbséget egy helyütt így határozza meg: „Ez a pragmatikus-filozófiai alapelv akár Marxnak azt a kijelentését is eszünkbe juttathatja, hogy a filozófusoknak többé nem értelmezni, hanem megváltoztatni kell a világot, ám a gyakorlati beállítódás tényén kívül semmi közös nincs a két állításban. Míg Marx a társadalmat jókra és rosszakra osztotta, és a történelmet is e séma szerint értelmezte, addig Dewey és a pragmatikusok mindenkit a »jó« oldalra állítottak.” (20. old.) De az olvasóban (ezúttal is) ott motoszkál a gyanú, hogy ennyire azért mégsem egyszerű a helyzet. Hiszen a demokráciafilozófia is két csoportra osztja az emberiséget: demokratákra és (még) nem demokratákra.

Amiről eddig szó volt, mind egyetlen célt szolgál Borosnál: hogy utat mutasson Európának és Magyarországnak új alkotmánya megalkotásához. „Mindez természetesen felszólítást is jelent az emberiség többi részének, és nem utolsósorban Európának, hogy Amerikában ne csak egy országot lássanak, hanem mint önmaguk egy jobb megvalósulását.” (43. old.) Boros János elkötelezett az Európai Egyesült Államok mihamarabbi, amerikai mintájú létrehozása mellett. Ebben az új Európában reményei szerint a nemzetek abban a formájukban, ahogy most ismerjük őket, már nem játszhatnak szerepet. Ebből is sejthető, hogy nincs túlságosan jó véleményekkel a nemzeti kultúrákról sem. „[E]gészen biztos – fogalmaz –, hogy a filozófusok, és nem a nemzeti kultúrák képviselői voltak azok, akik egyes helyi nyelvektől, életérzésektől, nemzeti hangulatoktól, területfoglalásoktól és hatalomakarástól függetlenül megfogalmazták azokat az értékeket és összefüggéseket, amelyek az emberiség kultúráját, tudományát, politikai civilizációját előrevitték.” (106. old.) Különös megjegyzés ez egy Rorty törekvéseit magáénak valló szerzőtől, hiszen Rortynál éppen a kultúra, jelesül az irodalom képviselői adják az emberiség különböző problémáinak érvényes, továbbgondolásra érdemes megfogalmazását. Boros könyvét olvasva viszont az az érzésünk támadhat, hogy az emberi-

ség egyetlen vívmánya a demokrácia, a kultúra egyetlen elismerésre méltó területe a (politikai) filozófia. „Az új, nemzetállam utáni korban – írja – bármely politikai közösség csak egy dologra lehet büszke: ha sikerült a tényleges demokráciát megvalósítania.” (161. old.)

Ez tehát az a gondolati ív, amely Boros János új kötetének vázát adja. Nem hallgatható azonban el, hogy még ez az erősen leegyszerűsítő gondolatmenet is sok esetben megdöbbentő tévedésekkel körítve adatik elő. Aki Amerikáról hiteles információkat akar kapni, annak máshol érdemes keresnie őket. Legyen erre itt elég egyetlenegy példa. Boros leírása szerint az, „hogy a harmadolt hatalomrészt is csak korlátozott ideig lehet birtokolni, olyan dinamikus rendszert hoz létre, mely példátlan a világtörténelemben” (72. old.). Ebből az amerikai történelmet és alkotmánytörténetet nem elég behatóan ismerő olvasók nem is sejtették, hogy az 1947-ben elfogadott és 1951-ben becikkelyezett XXII. Alkotmánymódosítás előtt semmi sem tiltotta az elnökök korlátlan újraválaszthatóságát. Nem kevésbé képtelen az az állítása, hogy „alapítóik [ti. a leginkább demokratikus berendezkedésű országok alapítói] tudatában voltak annak, hogy demokrácia valójában csak közvetlen lehet” (87. old.). Az ezzel a félmondattal is megtámogatott tézis, hogy ti. „a jog alkotását a demokráciában nem lehet [...] választott képviselőknek átadni” (85. old., kiemelés az eredetiben), szöges ellentétben áll a föderalisták által vallott képviseleti demokrácia alapelveivel.

Pléh Csaba: A lélek és a lélektan örömei

*Gondolat Kiadó, Bp., 2008. 703 old.,
5800 Ft*

A legutóbbi időkben Pléh Csaba két, terjedelmileg és tartalmilag is tekintélyt parancsoló kötetet tett le az asztalra.

A pszichológia örök témái, mely tan-könyvnek készült, alcíme szerint történeti bevezetést kínál a pszichológiába. Az ígéret mindkét eleme hangsúlyos: a könyv egyszerre nyújt fogalmi rendszerezést, tematikus összefoglalást a pszichológia alapvető kérdéseiről, és problémátörténeti elemzést arról, hogyan birkóztak meg a tudományág művelői a tudományos lélektan kezdetitől fogva e nagy és megkerülhetetlen kérdésekkel. Amolyan „hosszmetsetszi fogalomelemzés” ez, melynek módszertani előzményét, némileg talán elavult formulával élve, nem haboznék a „történeti és a logikai” egységről szóló tételben megjelölni. Magam, szegénylős hegelianusként, örömmel üdvözlöm ezt a megközelítést. Hasonlóképpen üdvözlöm a szerzőnek a mérnök, közgazdász és menedzser szakos hallgatókhoz címzett szavait, melyek vallomásszerűen arról tanúskodnak, hogy hisz „a haszon nélküli dolgok hasznában”, s melyeknek arról kellene meggyőzniük az olvasót, hogy „a fogalomtörténeti elemzés” és „a tágabb intellektuális beágyazás” a haszonelvű területeken is nagy előnyökkel kecsegtet. A „tágabb intellektuális” beágyazás igényének e könyv úgy tesz eleget, hogy a pszichológia nagy problémáit a társadalomtudományok és a kultúra szélesebb területein lefolyt viták összefüggésében mutatja be, s a tipikus álláspontokat, megközelítésmódokat úgy vizsgálja, mint különböző, messzemenő filozófiai implikációkkal járó emberképek versengésének eredményét.

A lélektan – mondja előbbi állításához híven Pléh Csaba – „átfogó tudomány az emberről”: az a „kedvenc és átfogó tudomány”, aminek fél évszázad óta mindig is látta. Ezt

már a másik könyv, *A lélek és a lélektan örömei* című tanulmánykötet előszavában olvashatjuk (9. old.), melynek zömét Pléh utóbbi évtizedben keletkezett cikkei, előadás- és interjúszövegei teszik ki. A kötet a különféle témáknak és gondolatmeneteknek – a szerkesztésmóddal szükségképpen együtt járó – heterogén volta ellenére jól kifejez egy egységes szemléletmódot a pszichológiával, a pszichológia történetével és egyes iskoláival, a mai pszichológia tendenciáival, az ember és a lélek természetével, általában a tudománnyal, korunk műveltségsményével és az egyetem feladataival kapcsolatban.

Az alábbiakban erről a második könyvről szólok röviden. Címét – talán kissé túlinterepreálva a szerzőt – úgy fejteném meg, hogy a pszichológiát, mint általában a tudományt, az *örömei* vezérli. A kutatást a szerző úgy fogja fel, mint magából az emberi természetből fakadó tevékenységet, amelytől elválaszthatatlan a megismerés öröme, vagy ahogyan mondja, a „kognitív öröm”. Ezzel végül is a maga módján azt az arisztotelészi gondolatot teszi könyvének alapjává, hogy minden ember természetesen vágyik a tudásra, s a tudás megszerzésében rejlik legfőbb boldogságunk.

A konkrét, empirikus igényű vizsgálódások során is szem előtt tartani az adott tudomány általános kérdésfeltevéseit és történeti eredetüket, annyit tesz, mint képesnek lenni a saját munkánkra irányuló folytonos reflexióra, s hozzájárulni magának a tudománynak az önreflexiójához. Ennek alapján akár jóslásokba is bocsátkozhatunk a kutatások jövőjével kapcsolatban. Pléh Csaba korábbi, kifejezetten tudománytörténeti munkáihoz hasonlóan ezt mutatják a jelenlegi kötet tanulmányai is, melyek között szerepel egy évtizedekkel ezelőtt (1970-ben) született, Czigler Istvánnal közösen jegyzett írás. A szerzőtársak itt „a pszichológiai tudomány prognosztizálásának elvi és módszertani kérdéseiről” értekezve konkrét előrejelzéseket fogalmaztak meg a pszichológiai tudomány jövőbeli fejlődési tendenciáira vonatkozóan. Természetesen érdekes lenne megnézni, hogy előrejelzéseik mennyire váltak be, de még érdekesebb lenne, ha egymás mellé tennénk

ezt a tanulmányt és azokat az utóbbi évekből származó cikkeket, amelyek a pszichológia mai helyzetével foglalkoznak, illetve *ma* fogalmazzak meg bizonyos gondolatokat a jövőre nézve.

Legjobb lesz, ha ezt az összehasonlítást az olvasóra hagyom. Annyit mindenesetre megjegyzek, hogy Czigler és Pléh nem bizonyult rossz jósnak. Előre jelezték például, hogy a következő évtizedekben a kognitív pszichológia dominál majd, pedig akkor még korántsem volt lefutva a behaviorizmus és a kognitívizmus közötti meccs. Ezt jól mutatja az a tény, hogy Skinner *Beyond Freedom and Dignity* című, nagy hatású könyve még csak *ez után*, vagyis 1972-ben jelenik meg! Példaként említhető az is, hogy észrevették: a fejlődés-gondolat nemcsak visszatér a pszichológiába, hanem újra nagy szerepet fog játszani. Mi sem meggyőzőbb akkori elemzéseik helyességére vonatkozóan, mint hogy a mostani kötet gerincét éppen azok az írások alkotják, amelyek a pszichológia területén a kognitív pszichológiával és az evolúciós pszichológiával foglalkoznak, általános síkon pedig a kognitívizmus és az evolúciós szemlélet szerepét és jelentőségét taglalják. (Teljesen igaz, hogy – mint olvashatjuk – „a 20. század utolsó harmadának győzedelmes irányzata a kognitív pszichológia, mely maga is felelős [...] egy még átfogóbb terület, a kognitív tudomány kialakulásáért”. *A műveltségkép és a modern pszichológia*, 140. old.)

Könnyű példákat találni arra, hogy a szerző ma is szívesen tesz kijelentéseket tudományának jövőjéről. Kuhn paradigmafogalmának a pszichológiai tudományra és a pszichológiatörténet-írásra gyakorolt hatását tárgyalva felteszi a kérdést: Vajon a jövőben a paradigmafogalom melyik értelme kerül előtérbe? Vajon az, amelyik az elméleti egységesülést hangsúlyozza, vagy pedig az, amelyik „elvezet a sokféle elmélet együtt létezésének újra-elismeréséhez”? Az utóbbi mellett teszi le a voksot, s nem fél úgy fogalmazni: valószínű, hogy *ez*, vagyis a Sternberg-féle értelmezés lesz „a következő évtized nyertese” (*Kuhn hatásai a pszichológiában, vannak-e pszichológiai paradigmák?* 25. old.). De olvashatunk olyan tanulmányt is,

amelyben a szerző általában elmélkedik a tudományok jövőjéről, s a kognitív tudomány példájából kiindulva többek között rámutat arra, hogy a diszciplínák szaporodása nem elkerülhetetlen következménye a tudás adott területeken megfigyelhető mennyiségi növekedésének (*A tudomány jövője: a kognitív tudomány példája*).

A kötet további érdekessége, hogy sokat foglalkozik a pszichológia, az élet és a többi tudásszféra kölcsönös kapcsolataival, strukturális megfeleléseivel és analógiáival, melyek lehetővé teszik, hogy a pszichológiai felismerések fényében vizsgáljunk más területeken jelentkező problémákat. Evidensen ilyen terület a pedagógia, az általános kultúra, de a kutatás és az egyetemi oktatás világa is, melyekről Pléh Csabának részint a tudományos közélet szereplőjeként, részint pedig, és elsősorban, pszichológusként van mondanivalója. *Pszichológusként* foglalt állást például abban a műveltségképünk alapjait érintő, ma sem lezárt vitában, hogy az ismeretek és tudások fajtái közül melyiket kell az oktatási rendszernek, az egyetemnek és a társadalomnak preferálnia. Leépíthető-e, leépítendő-e a lexikai ismeretek a művelési készségben testet öltő tudás javára? A „tudni mi” a „tudni hogyan” javára? Az explicit tudás az implicit tudás javára? Vagy akár az inkább az előző pólust képviselő bölcsészet az inkább a második pólust képviselő technikai jellegű tudományok javára?

A *pszichológus* Pléh Csaba válasza az, hogy „a kettősségek kiegészítik egymást” (*A műveltségkép és a modern pszichológia*, 141. old.). A bölcsészettudományok összes többi jellemzőjüknek köszönhetően a metakognitív tudatosság készségének hordozói, s nem „élődsi megkettőződésai” a tudás implicit, technikai jellegű formáinak. Már az alsóbb iskoláskorban is végbe-megy, a reprezentációk spontán összehasonlítása révén, egy metakognitív fordulat, melynek során felismerjük a reprezentációk formális szerkezetét. A gondolatmenet ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy „a hagyományos bölcsészet egy általános emberi képesség kultivációja” (*Tudástípusok és a bölcsészettudományok helyzete*, 433. old.), de műveltségünkben ettől függetlenül

sem volna kidobható, hiszen elképzelhetetlen, hogy valamely képesség önmagában működjön, s ne vonatozzon lexikai jellegű explicit ismeretekre: „nincsenek üresen őrlő kognitív malmok” (uo. 434. old.)

Az a pszichológia, melyet Pléh Csaba védelmébe vesz, naturalista. Sokak szerint ez a pszichológiában és az elmefilozófiában az uralkodó álláspont. Emellett sokan vélik úgy, hogy a naturalista pszichológia feldarabolja az embert, s a természettudományos szemléletet, fogalmi apparátust és metodológiát teszi uralkodóvá egy olyan területen, ahol nem kompetens. Pléh Csaba ezzel szemben úgy érvel, hogy a naturalizmus a világ egységében való hit, amely szerint nincs ellentmondás a között, hogy az embert természeti lényként elemezzük, valamint a között, hogy olyan lénynek tekintjük, melynek sajátos minőségű élményvilága van. Ebben a naturalizmusban „a felvilágosodás egységes emberképének a felújítását” látja (*A természet és a lélek*, Kovács Gabriella interjúja, 579. old.). Vajon az emberkép, amelyet magáénak vall, a hiten múlik-e? Azt hiszem, egy tágan értelmezett naturalizmusnak nincs alternatívája, s ezért mondhatjuk, hogy a pszichológiában valóban uralkodó álláspontot képvisel. De tudatosítani és elfogadni azt az emberképet, melynek alapján dolgozunk, más dolog: ez valóban választás vagy hit kérdése (az idézett eszmefuttatásokra hivatkozva metakognitív tudatosságot feltételez). Pléh Csabáé racionális választás – ha tetszik, racionális hit; összhangban van pszichológusi kutatómunkájával. Hozzáteszem: nagyon is aktuálisnak tartom a visszatérést ahhoz, amit ő a felvilágosodás emberképének nevez, s egyáltalán ahhoz, amit a felvilágosodás jelent. Ennek része az, amit egy helyen úgy említ, mint „tudományos toleranciát”, mely nem tud mit kezdeni „a radikális egyoldalúsággal” (*Természeti gondolkodás az emberi gondolkodásról*, Beszélgetés Sipos Júliával, 587. old.).

Pléh Csaba: History and Theories of the Mind

Akadémiai Kiadó, Bp., 2009. 278 old., 40 €

Edwin G. Boring klasszikus pszichológiai történeti könyvének előszavában azt írja, hogy „[a] kísérleti pszichológusnak [...] ismernie kell saját területének történetét. Ilyen ismeret hiányában torzítva látja a jelent, összetéveszt régi tényeket és nézeteket újakkal, és nem tudja megítélni az új mozgalmak és módszerek jelentőségét.” (*A History of Experimental Psychology*. 2. kiad. Appleton-Century-Crofts, New York, 1957. ix. old.). A pszichológiában, és különösképpen a pszichológia oktatásában kiemelt figyelmet érdemel Boring üzenete. A lélektani elméletek és hagyományok igazán csak történetileg, és sokszor csak történelmi kontextusban érthetőek meg. Ez fokozottan igaz a magyar lélektanra.

Pléh Csaba pszichológus és nyelvész pszichológiai történeti munkásságának egy reprezentatív szeletét adja közre ez a kötet, amely a neves külföldi és hazai kognitív pszichológusok szerkesztette *Neurocognitive Development and Impairments* sorozatban jelent meg. Az 1992 és 2007 között született húsz – korábban önálló tanulmány vagy könyvfejezet formájában publikált – írás a kognitív pszichológia történetét sajátos szemszögből mutatja be. Sajátos, mert a „megrögzött kognitív pszichológus” szerző végzettségét, kutatási területeit, kutatói identitását tekintve maga is jól példázza a kognitív tudomány egészére oly jellemző multidiszciplinaritást. A kísérleti lélektant és a nyelvészetet is magába foglaló kognitív tudomány, illetve a kognitív pszichológia történetét így kutatói testközelből, de a tudománytörténész érdeklődésével és szempontjai szerint vázolja fel az a tudós, aki e tudományterület hazai történetének a kezdetektől maga is egyik kulcsfigurája.

Pléh a könyv előszavában mondottak alapján leginkább az ösztönözte pszichológiatörténet-írásra, hogy bemutathassa, miként fogalmazódtak meg a XIX. századi filozófiai tanszékeken helyet kapó, természettudományos műveltségű kutatók munkáiban a mai pszichológiát mint önálló tudományt foglalkoztató kérdések. A középpontba ennél fogva a gondolatok, eszmék folytonosságának és átalakulásuknak a története került. Ezzel már *A lélek és a lélektan öröme* (Gondolat, Bp., 2008.) első két, történeti jellegű fejezetében is (*Történeti kirándulások; Fogalmak és témák sorsa*) foglalkozott; akárcsak az ugyanabban az évben kiadott *A pszichológia örök témáiban* (Typotex, Bp., 2008.), amelyet egészében a „nagy témák” – test és lélek viszonya, értelem és érzelem, agyi lokalizáció, öröklés és környezet stb. – történetének szentelt, didaktikusan érzékeltetve a problémákra adott válaszok közti összefüggéseket, rekonstruálva a mai pszichológiából ismert, jellemző emberképek kialakulásának folyamatát.

Pléh Csaba tanulmányiból és tan-könyveiből az olvasó megismerheti a pszichológia valóban releváns kérdéseit, a rájuk adott válaszok történetét, a válaszadók és -formálók személyét. Ez elmondható a jelen kötet esszéiről is: négy fejezet szól a mai kognitív pszichológia kérdéseinek korai, XIX. és XX. századi megfogalmazásairól, azon belül az elme szerkezetéről való gondolkodás történetéről, amelyben az asszociáció mint magyarázó elv sorsa különös figyelemben részesül. Külön fejezet foglalkozik a magyar pszichológia hagyományaival, végül pedig az V. fejezet írásai a kognitív tudományon belül is újabbnak számító kutatási területekből mutatnak be néhányat (számítógép és személyiség kapcsolata, művészet és modularitás stb.).

A szerző pszichológus szakmai identitását történetiróként is megtartja. Ez a szemlélet nem kizárólagos és egyértelmű a pszichológiatörténet-írásban. A külső, „szakértői hozzáállás” a pszichológiában is megtalálható már legalább harmincöt-negyven éve, Kuhn paradigmafogalmának pszichológiai megjelenése óta (erről bővebben l. Pléh egyik korábbi tanulmányát:

Kuhn hatásai a pszichológiában: vannak-e pszichológiai paradigmák? In: Binzberger Viktor – Fehér Márta – Zemplén Gábor [szerk.]: *Kuhn és a relativizmus. Kuhn öröksége a tudományfilozófiában*. L'Harmattan, Bp., 2007. 13–27. old.). Ez a külső szempontú, vagy ahogy Pléh Csaba nevezi egyik recenziójában, „profi, újmódi” történetírás is „megtalálta az eredetileg pszichológiai háttérű művelőit, akik eredeti módszertani készségük és az emberi sorsok iránti érzékenységük teljes tárházával közelítenek a tudománytörténethez” (Pléh Csaba: Új irányzatok és a bejárt út a pszichológiatörténet-írásban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62 [2007.], 3. szám, 413. old.). Kiváló példája Mitchell G. Ash munkája az alaklélektan történetéről (*Gestalt Psychology in German Culture, 1890–1967: Holism and the Quest for Objectivity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.), de hasonlóan elméletorientált John D. Greenwood könyve is az amerikai szociálpszichológiáról (*The Disappearance of the Social in American Social Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.). Ez a kutatói gyakorlat olyan precíz és tárgyilagos forráselemzést eredményez, amely ötvözi a levéltárakban kutató és a nagyobb folyamatok összefüggéseit leíró pszichológiatörténész egyaránt fontos munkáját.

A belső szempont – és Pléh Csaba írásaiban többségében ez dominál – a pszichológia sajátja már a kezdetek óta. Ennek a klasszikus történetírásnak eleinte célja volt a szakmai szocializáció és identitáskeresés is, ugyanis mondani kellett valamit annak az új hivatásnak a gyökereiről és programjáról, amelynek művelői nagy egzisztenciális feszültséget éltek át a pszichológia születésekor. A filozófiai gyökerek hangsúlyos tárgyalása mellett a helyenként igen személyes és anekdotikus hangvétel jellemezte és jellemzi ezt a klasszikus vonalat. Az anekdotázó stílusra George Mandler könyve (*Interesting Times. An encounter with the 20th century*. Erlbaum, Mahwah, 2002.), a pszichológia történetét klasszikus módon, iskoláról iskolára haladva bemutató tankönyvre Edward Boring korábban idézett műve jó példa.

A klasszikus szemlélet azonban nem tekinthető idejétmúltnak. A hagyományos és az újabb történetírás szempontjai nem feltétlenül zárják ki egymást. E két megközelítésmód jellegzetességeit tárgyalja Pléh Csaba *A lélektan története* második kiadásának (Osiris, Bp., 2010.) új, az *Az ezredforduló pszichológiája* című fejezetében is. A kétfajta szemléletmód ötvözésének sikeres példája Kurt Danziger kanadai pszichológus könyve (*Constructing the Subject*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.), aki a kísérleti pszichológia kialakulását, programjának, fő kérdéseinek formálódását belülről szemléli, ám elemzését a szakmára kívülről tekintő történész módjára írja meg.

Érdeemes közelebről megvizsgálni két, a könyv első fejezeteiben kifejtett fontos megállapítást. Az első arra mutat rá, hogy a kognitív architektúra kettőségevel kapcsolatos gondolatok már az érzékelés és észlelés korai, XIX. századi kísérleti pszichológiájában megjelentek. Hermann von Helmholtz német fiziológus akkori érvével – amely szerint a percepció kétszintű feldolgozási folyamat – újra találkozhatunk például az elme modularitásáról és az innatizmusról folyó mai kognitív pszichológiai vitákban. A másik megállapítás az evolúciós szemlélet jelentőségét hangsúlyozza. A pszichológia darwini örökségével foglalkozó tanulmányai-ban Pléh kiemeli, hogy az evolúciós elmélet korai filozófiai értelmezéseiben már megtalálhatók Daniel Dennettnek az intencionális attitűdre vonatkozó gondolatai. Pléh kitüntetett figyelmet szentel – lásd a *Darwinians of the Soul* című tanulmányt – az evolúciós pszichológia újabb törekvéseinek is, amelyek a vizsgált funkciók egyed- és törzsfajlódási jellemzői mellett a történelmi (kulturális) aspektusokat is vizsgálják. E két példa jól mutatja Pléh Csaba két fontos elkötelezettségét. Az egyik az arisztotelészi értelemben vett *funkcionalizmus*, vagyis az, hogy a lelki a biológiai jelenségek specifikus szerveződési módja. A másik pedig egy határozott *evolúciós pszichológiai* elkötelezettség, amely a biológiai és etológiai szemlélet mellett abban a meggyőződésben is megnyilvánul,

hogy a kultúra és a társadalom is az evolúció eredménye.

Másodikként a pszichológiatörténet-írásban a kezdetektől fogva jelen lévő, és Pléh pszichológiatörténeti munkáiban is megtalálható „személyközpontúság” kérdését emelem ki. Boring idézett könyvének első előszavában elismeri, hogy a lélektan korai történetét személyeken keresztül, de legalábbis számos életrajzzal mutatja be. Mégpedig azért, mert – ami a XIX. század végi, XX. század eleji pszichológiát illeti – e tudományban a nagy iskolák jól meghatározhatóan mindig egy-egy személyhez kötődtek. Ennek egyik fontos és sajátos következménye, hogy a korai iskolák (például az elsősorban német nyelvterületen művelt tudatlélektan és az Amerikában kialakult behaviorizmus) között folyt nagy elméleti viták hangsúlyosan személyek (pl. Wilhelm Wundt és John B. Watson) között is zajlottak. Amit ezek a nagy szakmai tekintéllyel rendelkező, emblemikus figurák mondtak vagy írtak, annak mindig súlya és befolyása volt. A pszichológiatörténetben az ilyen személyközpontú történetírás tehát nem valamiféle „személyi kultusz” megteremtéséről szól – bár erre is van példa, lásd Ernest Jones mítoszteremtő, máig ható Freud-életrajzát (Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa, Bp., 1973.). Elfogadva Boring érvét, inkább arról van szó, hogy a pszichológia korai történetében karizmatikus iskolaalapítók, programadók és kodifikálók mozgattak folyton bővülő, jelentős nemzetközi kiterjedésű „tanítványhálózatokat”.

Pléh Csaba tanulmányaiban is megjelenik ez a személyközpontúság. A személybemutatók jól beágyazottak, a gondolat (elmélet, probléma stb.) jobb megértését szolgálják. Emellett azonban van egy másik – a szerző egyik gyakran hangoztatott véleménye szerint – fontos funkciójuk. A magyarországi pszichológiára talán még inkább jellemző, hogy a kulcsszerepet játszó személyek kiterjedt tanítványi és kollegiális hálózatot építettek. Pléh szerint valóban magyar sajátosság az, hogy ezek a mesterek elméleti és gyakorlati, alkalmazott területen is kimagasló teljesítményt nyújtottak,

és mind a teoretikus, mind pedig a gyakorlati közegben szoros kapcsolatokat alakítottak ki. Kiváló példa erre az angol nyelvű kötet *The Hungarian Heritage* című fejezetében is említett Mérei Ferenc több területen (szociálpszichológia, gyermeklélektan, pszichodráma, pszichodiagnosztika) is jelentős munkája. De igaz ez például Révész Gézára és Hermann Imrére is. Életművük manapság már csak akkor érthető meg igazán, ha életrajzukat tanulmányozva megismerjük életük fontos aspektusait is. Pléh személyábrázolásai ehhez a megértéshez járulnak hozzá. A szakmai-baráti életutak összefonódásának a magyar pszichológia történetében játszott szerepét Pléh Csaba az utóbbi időben egyébként több helyen is bemutatta (pl. Pléh Csaba: Révész Géza – A sors feszültségei. Levelezése és székfoglalója tükrében. *Thalassa*, 20 [2009], 4. szám, 75–100. old.).

Harmadsorban pedig különösen fontosnak tartom, hogy magyarul nem olvasó diákok és szakemberek számára is hozzáférhetővé válik ebben a kötetben egy külön fejezet, amely a magyar pszichológia hagyományaival foglalkozik. A szerző kiemelt figyelmet fordít a magyar pszichológia történetének feltárására. Tanulmányaiban visszatérően foglalkozik a magyar lélektan legkülönbözőbb területeinek és meghatározó alakjainak történeti bemutatásával (vö. Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi, 1998.; A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág: Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. [2009], 3. szám, 467–495. old.). A „magyar örökséggel” foglalkozó írásai (a jelen kötetben *Hungarian contributions to modern psychology* és *The symbolics of psychology under a totalitarian system: The case of Hungary in the 1960's* címmel) jól tükrözik Pléh szándékait. Egyrészt hangsúlyosan és ismételten rámutat arra, hogy a XX. századi magyar pszichológia nemzetközi hatása több területen is jól megfigyelhető. Több magyar pszichoanalitikus – mint például Rapaport Dezsó vagy Ferenczi Sándor – nemzetközi hatása jól ismert. A kísérleti lélektanban a tanulás és emlékezet jelenségeit kutató Ranschburg Pál (1870–1945) is

máig hivatkozott szerző a nemzetközi szakirodalomban (l. a Ranschburg-féle „homogén gátlás” irodalmát). Másrészt Magyarország sajátos történelmi és ideológiai helyzetéből fakad, hogy az állam és a tudomány kapcsolata szövevényes, jól kiterjedt formális és félig formális, „extraakadémikus” hálózatokat eredményezett, amelyek azután markánsan meghatározták az 1940–60-as évek hazai kísérleti lélektanát, a pszichoanalízist, majd a hatvanas években formálódó társadalomlélektanát. Ahogy Pléh fogalmaz, a hagyományok megszakadása a magyar pszichológia történetének egyik jellemzője, s a többszörös megszakadás oka a XX. századi magyar történelem.

Itt érdemes visszautalni arra, miként egészítheti ki egymást a hagyományos és az újmódi történetírás: az előbbi jellemző levéltári, forráselemző munkák feltárják a személyes életutakat, ugyanakkor egy rendszerszemlélet tágabb történeti-társadalmi kontextusába illesztve segítik a szakma mélyebb eszmetörténeti megértését is. Ez a kettős motívum található meg újabban Pléh Csaba – fent már hivatkozott – Révész Gézáról írt tanulmányaiban is.

A History and Theories of the Mind tanulmányai átfogó és autentikus belső képet adnak a kognitív forradalom eszmetörténeti előzményeiről és kontextusáról, a kognitív pszichológia filozófiai fókuszpontjairól – arról a pszichológiai szemléletmódról, amelyre ma a legtöbb figyelem irányul.

Preisich Gábor: Építészeti, városépítészeti pályafutásom története

A szöveget gondozták és szerkesztették: Fehérvári Zoltán és Práknfalvi Endre, Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2009. 210 old., á. n. (LAPIS ANGULARIS VII. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből)

„Budapest az elmúlt fél évszázadban – számos hiányossága ellenére – meg tudta őrizni legjellegzetesebb vonásait, értékeit. Arculata kevésbé változott, mint más – akár nyugati, akár tőlünk keletre fekvő – nagyvárosoké. Annak mérlegelése, hogy ebben mennyi volt a tudatos városfejlesztés szerepe, mennyi a viszonylagos szegénységünké, túlhaladná e tanulmány kereteit.” Ezek a befejező mondatai Preisich Gábor Budapest háború utáni város-történetét feldolgozó munkájának (*Budapest városépítésének története 1945–90. Tanulmányok*. Műszaki, Bp., 1998. 279. old.). A városfejlesztés hatékonyságát illető szkeptikus lezárás csak részben magyarázható a történészek az eseményeket kívülről néző, regisztráló, megértésükre, nem pedig megítélésükre törekvő felfogásmódjával. A szerző ugyanis nemcsak kutatója volt a vizsgált időszaknak, hanem megélője, sőt a város alakítója is, Budapest rendezési terveinek készítője. A fenti mondatokat így akár mentegetőzésnek, önkritikának vagy egyszerűen bölcs belátásnak is értékelhetjük.

Preisich Gábor (1909–1998) egyike annak a néhány – visszatekintve meglepően kevés – építésznek, akik a második világháborút követően meghatározó szerepet kaptak az ország építésügyében – tervezésben, fejlesztésben, irányításban vagy épp az oktatásban –, és ezt a szerepet, ha változó pozícióban és súllyal is, végig megőrizték. Életútja annyiban sajátos, hogy pályája során kipróbálta és sikeresen művelte az építészetnek

szinte minden lehetséges oldalát. Az építészmérnöki diploma megszerzése után tervezni kezdett. Több mint húsz megépült családi ház és bérház köthető a nevéhez, amelyek többnyire a Preisich és Vadász építészirodában készültek, méghozzá a modern építészet szellemében, lévén tervezőjük a CIAM (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) magyar csoportjának tagja. Preisich a tervezéssel 1945 után, egészen a hatvanas évekig sem hagyott fel, de tervpályázatokon később is részt vett.

A háborút követően mégis a város-tervezői és -irányítói feladatok kerültek tevékenysége középpontjába. Előbb a Fővárosi Közmunkák Tanácsában, majd az első állami tervezőintézetben dolgozott Budapest általános rendezési tervén. A munkát az általa megszervezett fővárosi tervezőintézetben folytatta, egészen 1975-ig, nyugdíjazásáig. Rövid közjátékot jelentett az 1950 és 1955 közötti időszak, amikor a Fővárosi Tanács Városrendezési Főosztályának vezetőjeként a város-tervezés mellett a város-tervezés irányítását is végezte. Végül – bár írásai a harmincas évektől folyamatosan jelentek meg az építészeti lapokban – az ötvenes évek végén kezdte el város-történeti kutatásait, amelyek eredménye a Budapest városépítésének történetét a XVII. század végétől a XX. század közepéig feldolgozó háromkötetes, máig egyedülálló munkája: *Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig*. 1960.; *Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig*. 1964.; *Budapest városépítésének története 1919–1969*. 1969. (Műszaki, Bp.) Számos díjat és kitüntetést kapott, s 1992-ben Budapest díszpolgára lett.

A hosszú életű és gazdag életművet hátrahagyó Preisich Gábor 100. születésnapja alkalmából adta ki a Magyar Építészeti Múzeum az írásából készült könyvet, melynek meghatározó eleme az 1987 és 1990 között keletkezett, többször átdolgozott visszaemlékezés, az *Építészeti, város-építészeti pályafutásom története*. Preisich Gábornak nem ez az egyetlen vallomása életútjáról, a szerkesztők ezért írják – szinte mentegetőzve –, hogy a közreadott szöveg „természet-szerűleg nem állít elénk alapvetően

más emberi és pályaképet, mint ami eddig ismert volt”. Az írás valóban nem lep meg váratlan összefüggések feltárásával, a szerző ugyanis „író építész”, aki nemcsak művelte a város-tervezést, hanem az abban játszott szerepét többször és több helyen is megírta. Az első visszatekintés doktori disszertációja volt (*Budapest városfejlesztésének néhány problémája. Analízis és következtetések*. 1970.), amely Budapest várostervezését naprakészen dolgozta fel, és amelyben a történész-kutató részben maga is a kutatás tárgya lett. A személyes elem – sokszor a tények és események közé beleszórt kis történetek formájában – később és már a szélesebb közönség számára elérhető fórumokon is megjelent. A rendszerváltozásig terjedő időszak városépítését tárgyaló kötet (*Budapest városépítésének története 1945 és 1990*. Műszaki, Bp., 1990.) is a kívülről és a résztvevő kettős szerepében dolgozta fel a múltat. Míg az előbbi példákban a szakmatörténetbe ágyazott egyéni szerep villant fel, a nem sokkal Preisich halála előtt készült interjúkötet (*Preisich Gábor*. Szerk. Bojár Iván András. Kijárat, Bp., 1999.) egyértelműen a személyre és a teljes életútra koncentrált, az építész visszaemlékezései közé korábbi naplórészleteket, feljegyzéseket illesztve, amelyek közül néhány épp a jelenleg közreadott kéziratból való.

Mennyiben más akkor ez a mostani *Pályafutásom története*? Miben nyújt mégis többet a korábbi emlékezéseknél? Amit a kézirat kínál, az – a szerkesztők találó megfogalmazásában – olvasmányos privát-történelem. Ebből remek korrajz bontakozik ki a szerkesztők gondozásában, akik pontosították a hivatkozásokat és utalásokat, korrigálták az esetleges tárgyi tévedéseket. Ha új tényeket nem tudunk is meg, a kellő időtávlat miatt még nem elégszer tárgyalt témát – a XX. század közepének Magyarországát – az írás új megvilágításban mutatja meg. A történet 1926-ban, az egyetemi beiratkozással, a szakmai életút kezdetével indul, és a kézirat lezárásáig, 1990-ig tart, megmutatva a két háború közötti polgári értelmiség világát, a háborús éveket, majd a vezető szakember szemszögéből az azt követő időszak építészeti, építés-

politikai közegét – a koalíciós időkön, a Rákosi-korszakon, majd a hosszú Kádár-koron át a rendszerváltásig. Bár a szerző a visszaemlékezést tudatosan csak az egyetemi évekkkel indítja, így is hangsúlyozva, hogy az a szakmai életút összefoglalása, a valóban szakmai tények (személyes állásfoglalások, nézetek, tettek) háttérbe szorulnak az események és a körülmények, de főleg a környezet, a szereplők leírása, bemutatása mellett. Ahogy haladunk előre az időben, egymás után jelennek meg a Preisich pályája szempontjából fontos emberek – nem mellesleg szinte mind a háború utáni hazai építészeti és városépítészeti szakma meghatározó alakjai –, akiket bemutat és értékeli. Van, akire csak fél oldalt, van, akire egész oldalt szán, és persze vannak visszatérő figurák, mert a személyes kapcsolatok a bő hetven év alatt végig fontos, sőt meghatározó szerepet játszottak mind az életútban, mind a szakmai eseményekben. A leírások, jellemzések persze nem tartalmazzanak semmi leleplezést, főként nem haragot, Preisich Gábor – bár nem szereti az összes körülötte megjelenő kollégát, főnököt vagy beosztottat – meglepő megértéssel ír róluk, még akkor is, ha épp egykori összeütközésekről, ellentétekről szól. Talán azért, mert önmagához is őszinte. „Perényin múltott az is, hogy hosszú ideig nem kaptam meg az építészek elismerését jelentő Ybl-díjat, amelyre – úgy véltem – jogosan számíthattam. [...] azután – 1962-ben, amikor Perényi már nem volt fősztályvezető a fővárosnál – végül megkaptam az annyira áhított Ybl-díjat. Nem tagadom, hogy én is hiú vagyok.” (98. old.)

Az egyes szereplők bemutatásánál érdekesebb, hogyan alakítják a rokoni, majd szakmai kapcsolatokat az egyén pályáját, illetve az, ahogyan kirajzolódik a háború utáni újjáépítés és az építésigazgatás újjászervezése során meghatározóvá váló baráti társaságok, egyáltalán a személyes kapcsolatok, úgy tűnik, Közép-Európában alapvető szerepe. Preisich diploma utáni minden tervezési megbízásának megvan a története, és bizony, az első években szinte mindegyik az orvos édesapa személyes-társadalmi kapcsolatainak köszönhető. De ugyanebből a polgári

családi ismeretségi körből eredt több olyan szakmai kapcsolat is, amely később és főleg 1945 után meghatározó Preisich életében. Az építészeti értékválasztást elindító első lépés is egy barátságának köszönhető, annak az egyetemi évfolyamtársnak, aki elvitte a hazai modern építészeti híveinek körébe. „[Rácz] Gyurka vitt el engem Ligeti Pál építész Deák téri lakására, az ott csütörtök esténként folyó vitákra, melyeknek ez időtől kezdve szorgalmas látogatója voltam. [...] A Ligetinéél folytatott viták, a viták hatására olvasott könyvek, folyóiratok által lettem – már ekkor – a modern építészeti híve.” (24. és 25. old.) A Ligeti-féle társasághoz kötődés egyenes úton vezetett oda, hogy Preisich is alapító tagja lett a CIAM magyar csoportjának. Az ebben a körben kötött ismeretségek és barátságok pedig különösen fontosak voltak a háború után. Még nem értek véget a harcok Budapesten, amikor Preisich megtudta, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsának új elnöke Fischer József lett, aki szintén tagja volt a CIAM magyar csoportjának, és korábban közös tervezési munkájuk is volt. „Amint át tudtam menni a »Manci hídon« – március 14-én – jelentkeztem a Közmunkatanácsnál. [...] Ígéretet tett, hogy egy hét múlva már náluk dolgozhatok.” (49. old.)

Természetes, hogy a történetből az építészet és a politika szoros összefonódása is kirajzolódik. Látványos példa az Országos Társadalombiztosítási Intézet 1933-ban meghirdetett bérháztervezési pályázata. Leírásából megtudjuk, hogy az egyes tervezői kollektívákat milyen politikai vagy szakmai érdekcsoportok támogatták, hogy a végül nyertes építészcsoport milyen háttér-kompromisszumok eredményeképp állt fel, és persze azt is, hogy „a tervpályázatok akkoriban névalírással voltak, hallgatólagosan ez biztosította, hogy állami, közületi pályázaton zsidók ne nyerhessenek” (39. old.). 1945 után, amikor Preisich Gábor hirtelen az újjáépítés és a várostervezés első vonalába került, szakma és politika konfrontációja szinte mindennaposá vált számára. A visszaemlékezésben ezek az események – ütközések és megfutamodások – is szerepet kapnak, de

a szöveg egészét tekintve még sincs különösebb jelentőségük. Egyrészt a mesélő emlékezete sok év távlatából a maga szerepét hol elnézőbben, hol épp fontosabbnak ítéli meg, mint amilyen valójában lehetett, másrészt az egykori hitek, szakmai elgondolások is változtak az idővel, s ami régen biztos megoldásnak látszott, annak egy részét utóbb cáfolta a gyakorlat. Így válik, visszatekintve, különös érdemmé az 1950–1955 között fővárosi pozícióban vitt városvédő szerep: „Valamikor megkérdezték tőlem, mit tartok fővárosi működésem legjelentősebb eredményének. Azt feleltem: nem annyira azt, amit sikerült elérnem, mint inkább azt, amit sikerült meggátolnom.” (75. old.) Pedig ugyanezen az időszakra esett a szocreál építészet stílusfordulata, a kötelező historizálás időszaka, amikor a műemlékvédelem szempontja épp összhangban volt a politikai szándékkal. Budapest szocialista fővárosához méltó központjának kialakítása is különös jelentőséget kapott, Preisich részletesen le is írja az ehhez kapcsolódó történetet, a tervbemutatást Rákosi Mátyás előtt, amikor nem tudott válaszolni a nekiszegezett kérdésre – „Mondja meg, Preisich elvtárs, mi Budapest általános rendezési tervének eszmei tartalma” –, a kritikus helyzetet mégis átvészelte (89. old.).

Az önéletrajz mellett három rövid írás került be a kötetbe, amelyek közül kettő külön figyelmet érdemel, hiszen ezek a valódi kordokumentumok. Az 1931-es *Levél Zsuzsikának!* értékes lelet, az országhatáron túlmutató jelentőségű dokumentum. Az akkor pályája kezdetén álló, a modern építészet elvei iránt elkötelezett építész a modern otthonról és benne a modern nő szerepéről írja le elveit. Beatriz Colomina 1992-ben tette közzé – azóta számtalanszor hivatkozott – tanulmányát, melyben Adolf Loos és Le Corbusier 1928 és 1930 között épült villái és írásai alapján az építészeknek a modern otthon és a nő viszonyával kapcsolatos elveit elemzi. (Beatriz Colomina: *The Split Wall: Domestic Voyeurism*. In: uő [ed.]: *Sexuality and Space*. Princeton Architectural Press, New York, 1992.) A *Levél Zsuzsikának!* és Preisich korai

terveinek párhuzamos vizsgálata újabb adalék lehetne a téma árnyalásához.

A másik rövid írás – *Séta a Calvin tértől a Ferdinánd térig* – szinte kínálja magát az összevetésre: vajon mit látnánk ma, ha végigsétálnánk ugyanezen az úton? Vajon hasonlóan lelkese és bizakodók lennénk-e, mint a szerző volt 1951-ben: hogy egy-két éven belül beépül a Kálvin téri két foghíj, hogy az Astoriánál a Nemzeti Színház volt telkén hamarosan ház áll, és hogy a Somogyi Béla úton, a mai Károly körúton a lebombázott Városháza telkére már készülnek a városrendezési tervek?

2009-ben Preisich Gábor írása-it olvasom a könyvtárban. Amikor hazafelé indulok, a Kálvin térnél, a Kecskeméti utca bejáratánál hatalmas tábla tájékoztat, hogy itt készül a Budapest szíve program keretében a Belváros új sétálóutcája. A házak között fel van túrva a terep, gödrök, kőhalmok, munkagépek. A bizonytalan kimenetelű sétára, mert nem tudni, meddig jutok, rajtam kívül csak néhány turista vállalkozik. Rémlik, hogy hónapok óta ez a helyzet. Eszembe jutnak a várostervek, amelyek az egy központú, centrálisan szervezett Budapest észak–déli irányú fejlesztésével, emellett számos alközpont kialakításával számoltak. Hatvan év alatt a városfejlesztési koncepciók valahogy egyre szerényebbek lettek. Budapest arculata valóban kevésbé változott, mint más – akár nyugati, akár tőlünk keletre fekvő – nagyvárosoké. Hogy ebben mennyi volt a tudatos városfejlesztés szerepe? Hogy mennyi a viszonylagos szegénységünké? 2010-re elkészül a budapesti city észak–déli főutcája.

Rejtett gazdaság

**BE NEM JELENTETT
FOGLALKOZTATÁS
ÉS JÖVEDELEMELTITKOLÁS –
KORMÁNYZATI LÉPÉSEK
ÉS A GAZDASÁGI SZEREPLŐK
VÁLASZAI**

Szerk. Semjén András, Tóth István János, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 2009. 266 old., 2500 Ft

A kötetben közölt elméleti-szakirodalmi áttekintő tanulmányból megtudhatjuk, hogy a rejtett gazdasági tevékenységekre 35 különböző kifejezés vonatkozik, kezdve a nálunk gyakran használt feketegazdaságtól a kevésbé ismert földalatti szektorig (*underground economy*). Többségüknek meglehetősen kiforrott és egységes módszertani leírása létezik (Lackó Mária – Semjén András – Fazekas Károly – Tóth István János: *Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében*). A rejtett munka például „azokat a pénzért végzett termelési folyamatokat és szolgáltatásokat foglalja magába, amelyeket az állam nem regisztrál, amelyek rejtettek az állam elől adózási vagy segélyhez jutási célból, és amelyek minden más tekintetben legálisak” (18. old.). Talán kevésbé ismert, hogy a GDP számítása során a nemzeti statisztikai hivatalok becslik a rejtett gazdaság egy részét is, ám a hivatalok ezt a részarányt explicit módon nem közlik.

A rejtett gazdaság felderítése létfontosságú a kutatók és közhivatalnokok számára, hiszen létezése lényegében kormányzati (szabályozási) kudarcra utal, és hatékonyságbeli veszteséget eredményez. Az adók és járulékok kijátszása, ami a szerkesztők szerint Magyarországon már „össznépi játék”, végső soron hozzájárul a magas adószinthez és az adóterhelés igazságtalan eloszlásához.

A könyvben közreadott tíz tanulmány a Miniszterelnöki Hivatal és az MTA által támogatott, *A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című kutatási

tások (a Világbank és a Miniszterelnöki Hivatal *A feketefoglalkoztatás és az informális gazdaság visszaszorítása Magyarországon* című kutatási programja, illetve a *Rejtett gazdaság és rejtett foglalkoztatás* című K48891. sz. OTKA-kutatás) eredményeit mutatja be. A tanulmányok alkalmazott, közpolitikai jellege megmutatkozik a tizenöt szerző intézményes kötődésében is: az egyetemen vagy kutatóintézetben dolgozó közgazdászok mellett számos pénzügyminisztériumi elemző van közöttük. A kötet célja nemcsak a helyzetértékelés, hanem kormányzati intézkedések – köztük a kudarcot valló intézkedések – hatásvizsgálata is. Kudarcs esetünkben az, ha egy intézkedés célja a rejtett gazdaság csökkentése volt, ám csak újabb lehetőségeket teremtett a közterhek alóli kibújásra.

A szerkesztők a kötet címével is kiemelik a kormányzati intézkedésre adott egyéni válaszok jelentőségét, amelyeket igyekeznek számszerűsíteni, és előre jelezni. A jelenlegi jogalkotásból gyakorta hiányzik ez a szemlélet, azaz kevésbé próbálják (tudják?) felmérni, egy adott intézkedésre hogyan reagálnak majd az érintettek. A viselkedési hatások tanulmányozása mellett helyet kapnak a kötetben a feketemunka nagyságrendjére, a rejtett gazdaság és a korrupció makrogazdasági és költségvetési hatásaira vonatkozó írások is.

A bevezetőt jegyző két szerkesztő, Semjén András és Tóth István János jelzi, hogy a szerzők nem kínálnak egyszerű recepteket a kormányzatnak. Rámutatnak, hogy siker az elszigetelt intézkedések helyett olyan átgondolt, széles körű, az ösztönzést és a büntetést kombináló intézkedéscsomagoktól várható, amelyeknek része az adórendszer egyszerűsítése és az adóadminisztráció hatékonyságának javítása is.

A módszertanilag sokszínű kötetben a nagyméretű adatbázisok kvantitatív elemzése mellett szimulációs modellek eredményei, illetve interjúkon alapuló gazdaságpszichológiai kutatások is helyet kaptak. További erénye, hogy a tanulmányok szerzői figyelembe veszik, használják egymás eredményeit. Ennek remek példája a futárcipacokról készült kvalitatív felmérést

ismertető írás (Fazekas Mihály: *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái. Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006–2008*), amelynek alapkérdését – hogyan hat egy munkáltató önkéntes, teljes legalizálódása a versenytársak adócsalási magatartására – az adócsalási TAXSIM-modell is vizsgálja (Szabó Attila – Gulyás László – Tóth István János: *Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével*).

A rejtett gazdaság méretének becslését korábban elsősorban indirekt módszerekkel végezték: például a villamosenergia-felhasználásból vagy a készpénzkeresletből következtettek a rejtett gazdaság nagyságrendjére. Az új évezredben a nemzetközi szervezetek kutatásaiban is a pontosabbnak ígérkező, közvetlen módszerek kerültek előtérbe, amelyek például kérdőíves felméréseken, statisztikai megfigyeléseken alapulnak. Több tanulmány szerzői is az utóbbi módszert használják, míg másoknak nem kifejezett célja a rejtett gazdaság mértékének becslése.

A fekete foglalkoztatás mértékét a 2001–2005-ös időszakban Elek Péter, Scharle Ágota, Szabó Bálint és Szabó Péter András az összes foglalkoztatott 16-17 százalékára becsüli (*A fekete-foglalkoztatás mértéke Magyarországon*). Ez az arány jelentős ugyan, de lényegesen alacsonyabb annál, amit a közvélekedés feltételez. A számítások újszerűek és igényesek, hiszen az eddig is hozzáférhető, ámde csak töredékes adatokat szolgáltató munkaerő-felmérésen kívül a szerzők pontos adminisztratív nyilvántartásokat is felhasználtak: az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság (ONYF) és az Országos Egészségbiztosítási Pénztár (OEP) adatbázisából vett és egymással összekapcsolt mintákat. Az ilyesfajta számításokra – az anonimitási és adatvédelmi törvényes kívánalmak maximális betartása mellett is – sajnos egyelőre kevés lehetőség nyílik az adatszolgáltatók túlzott óvatossága miatt.

Elek és szerzőtársai szerint a fekete dolgozók között sok a férfi és a nyugdíjkorhatárhoz közel álló. Jellemző foglalkozási kategóriák: a magasépítésben dolgozók, a sofőrök, a gép-

kezelők, a technikusok és a személyi szolgáltatásokban dolgozók. A fekete munka tehát egyes szakmákban, iparágakban koncentrálódik, ami megkönnyíti az ellenőrzést. Viszont az ellenőrzések szigorítása a munkanélküliség növekedéséhez vezethet, hiszen ezekben a foglalkozási körökben – a jelenlegi minimálbér és a bérterhek mellett – a szakképzetlen munkaerő legális alkalmazásának költsége meghaladja e munkaerő termelékenységét. E nemkívánatos hatás elkerülhető lenne a minimálbér (vagy a bért terhelő adók) csökkentésével. Tévhit, hogy a minimálbér egyértelműen jótékony hatású, hogy csökkenti a szegénységet.

Semjén András és Tóth István János az intézményi környezetről, a szerződéses fegyveletről és az adózási magatartásról számol be háromszáz, több mint ötven főt foglalkoztató magyarországi cég vezetőjére kiterjedő kérdőíves kutatás alapján. Az adatfelvétel egy tizenkét éve folyó kutatássorozat-hoz kapcsolódott, amely lehetőséget nyújtott az időbeli változások áttekin-tésére is. A megkérdezettek szerint jelentősen romlott a cégek közötti szerződéses (szállítási) fegyvelem. A részletesebb számítások szerint ennek nem magatartási, hanem piacszerkezeti oka van: növekszik az exportáló cégek aránya. Ugyanakkor örömdetes hír, hogy a vélemények alapján 2001 és 2007 között tovább csökkent az adócsalás a magyarországi közepes és nagy cégek körében, és így kisebb az adócsalás versenytorzító hatása is (hiszen ha adócsaló is vannak a piacon, akkor az árversenyben hátrányba kerülnek a legálisan – tehát többletköltséggel – működők). A vezetők a korábbinál jobbnak ítélték az APEH mint szolgáltató intézmény tevékenységét is, ugyanakkor bírálták a továbbra is bonyolult és áttekinthetetlen adórendszert.

Magyarországon a foglalkoztatási szint alacsony, és magasak a munkát terhelő adók. E két tény között nincs közvetlen összefüggés, azaz korántsem biztos, hogy az adóterhek csökkenése önmagában magasabb foglalkoztatottságot eredményezne. Hogy miért nem? Az egyik „zavaró” tényező lehet a korrupció, amelyet Lackó Mária extra adóként értelmez

(*Az adóráták és a korrupció hatása az adóbevételekre. AZ OECD-országok összehasonlítása 2000–2004*). A foglalkoztatási szerkezetet, az adóbevételek és az összes munkát sújtó adóteher (az ún. adóék) kapcsolatát 27 OECD-tagországban vizsgálva bemutatja, hogy az adóék nagysága önmagában kevésbé magyarázza az adóbevétel szintjének alakulását. Jóval nagyobb a magyarázó ereje az adóék és a Transparency International indexével mért korrupciós szint interakciójának (szorzatának). A Laffer-görbe alapján megfogalmazott hipotézist – hogy magasabb adókulcsok esetén az adóbevételek egy bizonyos szintig nőnek, de azután visszaesnek – többváltozós elemzésnek veti alá, és arra a következtetésre jut, hogy az adóteher nagyságán túl fontos hatótényező egy-egy országban a fejlettségi szint és a korrupció mértéke is. A magas adóráták tehát magas adóbevételt hoznak, ám minél fejletlenebb az ország és minél magasabb a korrupció szintje, annál kisebb az adóráták adóbevételt növelő hatása. Magyarországon a korrupció miatt kieső (a munkát terhelő és a forgalmi adóból származó) adóbevételt a GDP 7 százalékára, az összes bevétel csaknem egynegyedére becsüli – ami lényegesen meghaladja az OECD-országok többségére becsült mértéket.

A feketegazdaság csökkentését célzó kormányzati döntések többnyire kevésbé vagy egyáltalán nem veszik tekintetbe az intézkedésre adott magatartási válaszokat, aminek módszertani okai is vannak. Ha a törvényt előkészítő köztisztviselő kiszámolja is, milyen adózóknak „éri majd meg” például áttérni egy másfajta adónemre, az egyes adózóik közötti interakciókat vagy az egyes adónemek közötti kölcsönhatásokat már nem veszi figyelembe. Kedvező fejlemény, hogy az egyes adónemek összefüggéseinek figyelembevételére már alkalmas a Pénzügyminisztériumban egyre gyakrabban használt Társzim adó- és támogatási modell, amely ráadásul a készpénzes juttatásokkal való kölcsönhatásokat is magába foglalja, lehetővé téve a teljes készpénzes állami újraelosztás hatásainak elemzését. (Ilyen elemzéseket már közöltek is a *Köz-pénzügyi Füzetek* sorozatban, melynek valamennyi száma letölthető az

ELTE Társadalomtudományi Kar honlapjáról: http://tatk.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=437&Itemid=597).

Kifejezetten az adózó viselkedési válaszána modellezésére készítette Szabó Attila, Gulyás László és Tóth István János az ún. TAXSIM ágensalapú modellt, amely a hosszú távú adócsalást szimulálja. A modell olyan kérdésekre képes választ adni, mint hogy mennyire kell szigorítani az ellenőrzéseket növekvő (kormányzattal szembeni) adófizetői elégedetlenség esetén; hogyan hat a piaci kereslet az adócsalásra; minek van nagyobb elrettentő ereje, az adóellenőrzések gyakoriságának vagy eredményességének (66. old.). A szerzők tehát megkérdőjelezzik azt a meglehetősen elterjedt, leegyszerűsítő nézetet, hogy az adócsalás mértéke alapvetően az adóellenőrzéseken múlik. Számos más motivációs tényezőt is figyelembe vesznek, amelyek a gazdasági szereplőket arra készíthetik, hogy a munkajövedelmeket teljes egészében legálisan, vagy rejtetten, vagy ezeket kombinálva (a kifizetés egyes elemeit legalizálva) fizessék ki. Az eredmény többféle piaci egyensúlyi állapot is lehet – a teljesen fekete gazdaságtól a teljesen legális gazdaságig. Az adócsalás három forgatókönyvét mutatják be és futtatják le a modellen (*Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével*).

Az első a multinacionális cégek piacra lépésének hatását vizsgálja. Egyrészt a külföldi tulajdonban lévő cégek kevésbé csálnak adót, másrészt viszont adókedvezményekben részesülve kisebb az adóterhelésük, mint hazai versenytársaikénak. A kisebb versenytársak nem hagyhatnak fel az adócsalással, mert különben magasabb költségeik miatt hátrányba kerülnek. Ezért a multiknak közvetlen – magatartásukkal „iránymutató” – hatása nincs a magyar gazdaságban, sőt a feketegazdaságba kényszerítik kisebb versenytársaikat.

A második forgatókönyv azt vizsgálja, milyen hatással van a versenytársak adócsalási magatartására, ha valaki önként teljesen legalizálja adózási gyakorlatát. Követik-e a példát? A modell előrejelzése szerint a jó példával előljá-

ró cég nem hogy nem inspirál másokat is „javulásra”, hanem megnövekedett költségei miatt végül csődbe megy. Az egyik forgatókönyvként meghatározott esetet elemez Fazekas Károly tanulmánya. A budapesti futárszolgálatok piacán a legnagyobb szereplő 2006-ban úgy döntött, hogy – szakítva az addigi gyakorlattal, amikor egyetlen cég sem működött teljesen törvényesen – összes dolgozóját bejelenti valóságos bérük összegéig. Tette ezt elsősorban a szabályozási környezet szigorodása miatt, a cégvezetők által kockázatosnak és lelkiileg megterhelőnek ítélt további törvénytelenégektől való megszabadulás vágyával, alapos előzetes piacfelméréssel. A helyzet számos érdekességgel szolgált. Mivel ezen a piacon meglehetősen erős az árverseny, a cég vezetői megpróbálták a versenytársakat is rábírní a váltásra, de közülük csak egy vállalat csatlakozott a teljes „fehéredéshez”. További érdekes fejlemény, hogy a cégek a költségek emelkedésének egy részét sikeresen áthárították vevőikre egy nyílt kampány keretében, amely elmagyarázta, mi az áremelkedés oka. Az olvasmányos történet fontos ismeretekkel szolgál a cégvezetők dilemmáiról, a versenytársak összejátszásáról és a szokatlan lépésre adott reakciókról, valamint a dolgozók vélekedéseiről. Az eset arról tanúskodik, hogy még egy domináns helyzetű és állandó vevőkörrel rendelkező cégre nézve is nagyon kockázatos a váltás, ha a versenytársak nem követik.

A gazdaság kihéberítési módozataival kapcsolatban a döntéshozókat elsősorban az érdeklí, intézkedéseik hogyan hatnak a költségvetés egyenlegére. Ezt a hatást számszerűsíti a PM-KTI modellje, amely a további makrogazdasági változókra gyakorolt hatás becslésére is alkalmas. Bíró Anikó és Vincze János (*A gazdaság fehéritése – büntetés és ösztönzés Költségek és hasznok egy modellszámítás tükrében*) bemutatja, hogy az adminisztratív fehérités rengeteg reál- és inflációs problémát okozhat, míg az adóterhek (vagy a tb-járulékok) csökkentése költségvetési és adósságproblémákat vet fel, ami csak jelentős kiadáscsökkentéssel ellensúlyozható.

Két kormányzati intézkedés – az eva és az alkalmi munkavállalói könyves

foglalkoztatás – gazdaságszociológiai hatásvizsgálatát végzi el Semjén András, Tóth István János, Fazekas Mihály és Makó Ágnes – munkáltatókkal és munkavállalókkal készített interjúk alapján (*Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében*). Az interjúk nem igazolták azt az elterjedt vélekedést, hogy az eva (pl. fiktív számlák kiadása révén) növelné a rejtett gazdaságot. Ellenkezőleg: hozzájárult az adózási fegyelem erősödéséhez, aminek valószínűsíthető oka, hogy az adóterhelés mértékét a legtöbb adófizető elfogadhatónak tartotta.

Nem lenne adócsalás és korrupció, ha nem övezné társadalmi jóváhagyás, vagy legalábbis cinkos némaság. A kötet záró tanulmánya (Semjén András – Tóth István János – Medgyesi Márton – Czirbik Ágnes: *Adócsalás és korrupció – lakossági érintettség és elfogadottság*) egy lakossági adatfelvételre támaszkodva térképezi fel a lakosság véleményét, tényleges és szándékolt magatartását. Megvizsgálják, ki hogyan vállalt munkát a rejtett gazdaságban, mi indította az ilyen munkaajánlatok elfogadására vagy elutasítására; mi készítette az embereket a rejtett gazdaságból származó termékek, szolgáltatások megvásárlására – és hogy mindez hogyan függ össze a nemmel, az iskolázottsággal, a lakóhellyel, a jövedelmi helyzettel. Konkrét helyzeteket bemutatva elemzik, hogyan befolyásolják a viselkedést a szabályokon keresztül ható ösztönzők. A megkérdőjeleztek mintegy 64 százalékra becsülik azok arányát, akik számolnak azzal, hogy felelősségre fogják őket vonni, ha nem fizetnek adót. Ez az arány a nők körében magasabb, lévén általában normakövetőbbek a férfiaknál. A fővárosban vagy más nagyobb városban lakók alacsonyabbnak ítélik a lebukás esélyét, ami valószínűsíthetően a városi lét személytelenségével, anonimitásával magyarázható. Ez lehet az oka annak is, hogy a nagyvárosban élők egy feltételezett lakásfelújítás során nagyobb valószínűséggel választják az alacsonyabb – áfa nélküli – árat.

Tudtommal ez a kötet elsőként nyújt e témában átfogó, igényes és

sokszínű áttekintést a magyarországi helyzetről. A szerzők többsége nemzetközileg is ismert kutató, az ő nevükhöz fűződik a vonatkozó hazai szakirodalom jelentős része. A fejezetek többsége ún. mikroszintű empirikus vizsgálatokon alapul, és figyelembe veszi a rejtett gazdaság sokrétűségét és az egyéni attitűdöket, viszont nemzetközi összehasonlításra kevésbé alkalmas. Ám a kiadvány elsődleges célja a hazai döntéshozatal segítése volt, amelyben a nemzetközi kitekintésnél lényegesebb az árnyalt tényfeltárás. A tanulmányok azonban bátran ajánlhatók minden közpénzügyi, közpolitikai érdeklődésű olvasónak, hiszen tárgyuk olyan „össznépi” játék, amelynek következményeit – a hiányzó adóforintok, az átfogó bizalmatlanság és a közszolgáltatások hiányosságai – mindannyian tapasztaljuk. Habár a szerzők közgazdaságtani módszertant és szókészletet használnak, a fejezetek többsége illyesfajta előképzettség nélkül, akár egy „fehér” – számlát adó – kávéházban is élvezetes olvasmány.

LELKES ORSOLYA

Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete

KRITIKAI ÉLETRAJZ

*Osiris Kiadó, Bp., 2008. 540 old.,
4500 Ft (Osiris monográfiák)*

Margócsy István Kerényi Ferenc halálára írott nekrológiájában emlékezik meg arról, hogy Kerényi gyakran emlegette neki: Petőfi életének mindössze nyolc napjáról nincs tudomása. Aki végigolvassa Kerényi alább recenziázandó Petőfi-monográfiáját, megbizonyosodhat róla, hogy ez a kijelentés egyáltalán nem túlzás: azon a bizonyos nyolc napon kívül a szerző valóban mindent tudott, ami csak tudható Petőfi Sándorról. Mindig is csodáltam azokat a kutatókat (azt hiszem, ők nevezhetők igazi tudósoknak), akik olyan mennyiségű tudást halmoztak fel egy-egy szerzővel vagy

korszakkal kapcsolatban, hogy szinte személyes tanúságtételként adhatnak számot vizsgálódásuk tárgyáról.

Ha valaki, hát Kerényi Ferenc ilyen tudós volt. Sajnos így, múlt időben.

Kerényi Petőfi-könyvének egyik erénye, hogy az ábrázolás széles kontextusában nem pusztán a kor irodalmi életéről kapunk képet, hanem – többek között – a mézárszékek bérlésének korabeli szokásrendjétől (Petőfi apja kapcsán) a kor szexuális erkölcsösségének ingerküszöbéig (Petőfi kalandja a Teleki-kastélyban) szinte mindenről, ami Petőfivel kapcsolatba hozható. A szerző levéltári kutatásokon alapuló társadalomtörténeti tájékozottsága olyan mikro-, mentalitás- és társadalomtörténeti szemléletet tesz lehetővé, amely nem csupán a nemzeti nagyelbeszélés keretében teszi megközelíthetővé a kor jelenségeit. Ezzel tudja elejét venni a szinte kikerülhetetlen ideologikusságnak és kultikus viszonyulásnak. (Azt hiszem, nem tévedek nagyot, ha e törekvés egyik legkiválóbb eredményének Szilágyi Márton *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpályája társadalomtörténeti tanulságai* című könyvét [Argumentum, Bp., 2001.] tartom.) Nem véletlen tehát Kerényi Petőfi-monográfiájának legfőbb célja: „elsőrendű feladatunknak tekintettük, hogy a költő alakját és életművét megszabadítsuk azoktól az ideologikus és kultikus legendáktól, kisajátításoktól, félremagyarázásoktól, amelyek az elmúlt másfél évszázad alatt rátapadtak.” (9. old.)

Ennek fényében nyeri el értelmét a könyv alcímében megjelölt műfaji kategória: „kritikai életrajz”. A „megtisztítás” logikája természetesen számos ismeretelméleti és módszertani problémát vet föl, ám ez esetben eltekintek előszámlálásuktól, elfogadva a Kerényi által követett, jó értelemben pozitivistá tudáseszmény relevanciáját. Az alábbiakban ugyanis nem az elméleti és metodológiai kérdések érdekelnek, hanem az, milyen Petőfikép rajzolódik az olvasó elé a könyv olvasása után. Az a sejtésem ugyanis – szemben néhány kritikus állításával –, hogy itt annak ellenére sem vadonatúj Petőfivel szembesülünk, hogy Kerényi megnyugtatóan megválaszolta a Petőfi-filológia számos, eddig ideo-

lógiai és kultikus elfogultságok miatt tisztázhatatlan kérdését. Magam ezt a művet – osztva az eddigi kritikák értékelését – olyan csúcsteljesítménynek tekintem, amely mint ilyen folytathatatlan betetőzése a Petőfi-kutatás pozitivistá filológián alapuló irányának, s egyben kritikus összegzője és szintetizálója az irodalomtörténeti hagyományban többé-kevésbé megformált Petőfi-képnek. Olyan szintézis, amely egyszerre folytat bizonyos kutatási hagyományokat, és reflektál rájuk. Így adódhat az a helyzet, hogy miközben egy jól ismert Petőfi-portréval találkozhatunk a könyv olvasása során, ennek folyamatos korrekciójával, véglegesnek tűnő helyretételével is szembesülhetünk. Ebben a tekintetben a könyv olyan „hiteles hely” lehet a további Petőfi-kutatásban, amely mindig biztos referenciaként igazíthat el tudóst, tanárt és minden érdeklődőt, ha valamiféle kétsége támad Petőfivel kapcsolatban.

Amennyiben a monográfia összegzése bizonyos kutatói kérdésfeltevéseknek, annyiban le is zárja a felmerülő kérdésekre adható válaszok körét. Immár arra kell válaszolni, milyen teendők maradnak ezek után a Petőfi-kutatásban. Igaz, maga a szerző a könyv végén Petőfi halálával kapcsolatban jelzi azokat a tennivalókat, amelyek a kutatás előtt állnak (jórészt a sírok feltárására célozva): „mivel írásos források csak véletlenül bukkanhatnak föl a jövőben [...], a legendák foszlatása érdekében is célszerű természettudományos, »kemény« módszerekhez folyamodni.” (467. old.) Ami a forrásokat illeti, általában is elmondható, hogy perdöntő írásos forrás nem nagyon kerülhet elő (bár az *Ibolyák* kötet felbukkanása a közelmúltban ebben is elbizonytalaníthat bennünket), hiszen Petőfi a legalapabbban dokumentált költője a magyar irodalomnak. Vagyis a kései kutatóra nyilván a Kerényi által letisztogatott anyag újraértelmezése várhat csupán, példának okáért Petőfi kultuszának további kutatása, kanonizációjának új értelmezése. Ám az bizonyos, hogy egy ilyen hiteles referenciával a háttérben új nézőpontok nyerhetők a további vizsgálatok számára.

Nincs tehát még egy olyan szerzője irodalmunknak, akinek életútját olyan

alapos vizsgálatnak vetették volna alá, mint Petőfiét – talán csak József Attila vetekedhet vele e tekintetben. Persze a két költő esetében más-más aspektus a fontos: míg Petőfivel kapcsolatban főleg az életút egyes eseményeinek, állomásainak rekonstrukciója került a kutatás középpontjába, addig József Attila esetében személyiségének, lelki világának, pszichéjének boncolgatása uralja a vele kapcsolatos tudományos diskurzust. Vagyis Petőfinél egyfajta külső, József Attilánál pedig egyfajta belső élettörténet vizsgálata. Szinte adja magát azonban a kérdés, hogy mindez mire való. Miért fontos, hogy dokumentáljuk Petőfi minden egyes napját, József Attila minden egyes lelki rezdülését? A magyar emlékezetközösségnek milyen kulturális érdeke fűződik mindehhez? Másképpen fogalmazva: milyen narratívák íród(hat)nak a két költővel kapcsolatban, amelyek a nagyobb közösség számára esetleg követhető, csodálható, ünneplhető stb. kulturális mintázatokat kínálnak? Itt mindezekre a kérdésekre nem tudok választ adni, de egy alapos kutatást biztosan megérnek.

Kerényi olvasatában Petőfi élettörténetét legbiztosabban a versei reprezentálják, vagyis élettörténet és mű szerves egységként, valóban életműként mutatkozik meg. Kerényi egyenlőségjelet tesz a versek alapján körvonalazható Petőfi és az egyéb életrajzi adatokból rekonstruálható Petőfi közé, mondván: a romantikus személyiségfelfogás ezt megengedi. Nyilván a hangsúlyozott alanyiség, a folyamatos énprezentáció hívta életre már Horváth János szerepjátás-elméletét is, amelyet Kerényi annyiban illet kritikával, amennyiben a különféle szerepeket Petőfi személyiségfejlődésének egy-egy fázisaként értelmezi. Például a *Versek 1842–1844* kötetkompozícióját elemezve írja: „A kötet éves bontásban adta közre a költeményeket [...] így az egyenletesen gyors fejlődést dokumentálta. [...] nem egyfajta poétai napló volt a célja, hanem költői mivoltának bizonyítása.” (143. old.) A szövegekben létrejövő személyiség és a hús-vér emberhez kapcsolódó élettörténet együtt adja ki azt a jelenséget, amelyet a Petőfi Sándor név reprezentál a magyar kulturális emlékezetben. Ez a felfogás

annyiban igen termékeny lehet (az idevágó elméleti kételyek fönntartása mellett), amennyiben azzal a történeti jelenséggel szembesülhetünk, hogy a romantikus személyiség hogyan próbálja önmagát szöveggé felfogni és megfogalmazni. Nem egyszerűen arról a humanista tradícióról van szó, amely az irodalmat arra használja, hogy a személyiséget beírja az utókor emlékezetébe, hanem olyan törekvésről, amely az én aktuális diszpozícióját nyelviileg igyekszik megragadni és irodalmilag megjeleníteni. A prezentáció kényszere ebben az esetben sajátos paradoxont hív életre: míg a romantikus én (és különösen igaz ez Petőfire) erős jelenlétre tart igényt (l. a költő vitáiról, veszekedéseiről, önfejlődéséről szóló elbeszéléseket), addig a szövegekben egy olyan én fogalmazódik meg, amelyre természeténél fogva nem lehet érvényes a jelenléthez kötődő performativitás. A cselekvő én és a megírt én prezentációjának kettőssége az elbeszélhető élettörténet és a szövegekben realizálódó szubjektum formájában ölt testet. Persze a romantikusok ezt így még nem látták paradoxonnak, hiszen mű és realitás, szöveg és valóság között nem hasadást, hanem folytonosságot érzéltek, lévén a világ a szubjektum kivetülése. A romantikus cselekvő szubjektum még elsődleges a szövegekben körvonalazódó szubjektumhoz képest, a megírt én még a cselekvő én prezentációjának számít, ám történeti szempontból a szövegekben megfogalmazódó szubjektum egyre inkább eltávolodik a cselekvő szubjektumtól, és bezáródik önmaga nyelviségébe. Ez a folyamat vezet a József Attila-szindrómához, amely szerint az én élettörténete csupán a belső (megírt/írható) szubjektum visszaigazolására szolgál.

Petőfi-képzetünk alapvetően a nyomon követhető életút és a versekbe írt én organikusságának mítoszára épül: az utolsó (és egyben az első) olyan eset a magyar irodalomban, amelyben szervesen egységes és egyben üvegtisztán áttetsző személyiségképpel szembesülhet a befogadó. (A Petőfivel kapcsolatban máig működő „közérthetőség” sztereotípiája nem feltétlenül a szövegek interpretációjának praxisából, inkább az evidenciára és átláthatóságra vágyó befogadásból

ered, amelynek igénye viszont éppen Petőfivel kapcsolatosan kanonizálódott a magyar irodalomban.)

Ha most megvizsgáljuk, miféle képzetekből és vágyakból épül föl Petőfi aprólékosan dokumentált, tehát minden elemében valóságosnak, rákérdéztethetetlennek tűnő élettörténete, akkor bizony olyan narratívákra bukkanhatunk, amelyek a legkevésbé sem racionális attitűd termékei, és a legkevésbé sem következnek magától értetődően a költő élettörténetéből.

Elsőként Petőfi életrajza nyilván olyan szociológiai és kulturális karriertörténetként kínálkozik, amely éppen abban az időszakban jött létre, amikor a merev rendi-feudális társadalomszerkezet nyitottabbá és átjárhatóvá vált. Petőfi története éppen ennek az átjárhatóságnak a bizonyítéka és egyben biztosítéka.

Nem véletlen, hogy pályakezdése markánsan a népi regiszterhez kötődik, hiszen ezen a terepen tudta a kezdő költő saját arculatát kialakítani. Pályakezdésének fő motívuma, hogy a kor nagy költőivel, elsősorban Vörösmartyval szemben pozicionálja önmagát. Két nagy epikus műve (*A helység kalapácsa* és a *János vitéz*) a hagyományosan a nemesi irodalmi tradícióhoz kötött témákat népi közegbe transzformálta, amivel új dimenziót nyerhettek. Ilyen téma lehetett *A helység kalapácsában* az osszianista hangvételel nemzethalál, a *János vitézben* pedig az eposzi hős, illetőleg a romantikus, kereső hős népi alakváltozata. Amikor Kerényi Ferenc arról értekezik (295. skk. old.), hogy 1847. március 16-án avatódott Petőfi nemzeti költővé, említést tesz arról, hogy az Ellenzéki Kör estélyén Vörösmarty után elmondott két versének egyike *A nép nevében* volt, ami nyilvánvalóan a nép szószólója szerepkör erős diskurzusalkotó funkciójára hívja fel a figyelmet. *A Dalaim* pedig ennek a szószólónak a sokszínű poétikai programját deklarálja.

Petőfi élettörténetének mint karrierregénynek olvasása tehát szerencsésen egybeesett a nemzetfogalom politikai és kulturális kiszélesítésének programjával. Ezért tűnik elének Petőfi egyfajta demiurgoszként, akinek sikerült átgyúrnia, a maga képére formálnia (ráadásul rendkívül rövid

idő alatt) a saját világát. Minderről persze tudjuk, nem így történt, erről a Kerényi-könyv azon passzusai is ékesen tanúskodnak, amelyek Petőfi és a forradalmi ifjak 1848 májusától kezdődő, fokozatos háttérbe szorulásáról szólnak. A nemzeti emlékezetben Magyarország átalakítása mégis a márciusi „forradalomhoz”, az pedig evidensen Petőfihez kapcsolódik, holott a feudális rendszer átalakítása a korabeli Magyarországon törvényekkel, parlamentáris alapon történt. Forradalomról, vagyis a törvényesség és jogfolytonosság megbomlásáról legfeljebb a Lamberg felkoncolása utáni időszakban lehet beszélni, a törvényes kormány mindaddig megpróbálta fenntartani az igen törekény egyensúlyi viszonyt az udvarral. Ennek fényében lehetséges olyan álláspont, amely szerint a pesti ifjak mint forrófejű szélsőségesek háttérbe szorítására éppen azért volt szükség 1848 nyarán, hogy a forradalomnak (amely a kortársak szemében egyenlő volt a törvénytelenességgel és káosszal) még csak az árnyéka se vetődjék a békés átalakulás folyamatára.

Minderre mondható, hogy ugyanakkor minden úgy alakult, ahogyan Petőfi előre látta. Itt újabb fontos narratíváról, tudniillik a látnokság és a mindentudás narratívájáról kell szót ejtenünk. A közösségi emlékezet számára nyilván fontos mitológéma Petőfi jóslatainak (halála, Júlia hűtlensége stb.) igazolódása. Természetesen Kerényi mindent megtesz, hogy ennek a legendának misztikumitikus kódét eloszlassa, ugyanakkor – és talán ez az egyetlen kritikai észrevétel munkájával kapcsolatban, hiszen elfoglaltsága szemmel látható ellentétben áll pozitívista törekvéseivel – annyira erősen magáévá teszi Petőfi nézőpontját, hogy talán szándékolatlanul, de mégiscsak apologetikusán érvel Petőfi mellett, amikor kortársaihoz fűződő viszonyát elemzi. Köztudott, hogy Petőfinak igen sok és heves vitája volt az irodalmi ellentáborral, idősebb írókkal (Garay), pályatársakkal (például Tompával), tábornokokkal stb. Kerényi szerint a vitákban Petőfinak mindig igaza volt, ugyanis a jövő valahogyan mindig igazolta álláspontját, vagy pedig költői mivolta felmentette bizonyos szabá-

lyok betartása alól (l. a katonai fegyverlemlésértéseit).

Szép példa erre Kerényinek a Vörösmarty-afférhoz fűzött kommentárja. A két költő az 1848. augusztusi hadügyi szavazás miatt veszett össze, illetőleg Petőfi sérelmezte Vörösmarty álláspontját, és megírta az apagyilkosságként értelmezhető *Vörösmartyhoz* című versét. A kialakult hírlapi polémiaiban Vörösmarty kifejtette, hogy az adott körülmények között miért döntött úgy, ahogy döntött, amit Petőfi nem fogadott el. Kerényi idézi Vörösmartyt válaszát, amelynek utolsó mondata így hangzik: „Az idő ítélni fog köztünk”, majd a következőket teszi hozzá: „Alighanem Vörösmarty sem gondolta volna, hogy ez milyen hamar bekövetkezik. Augusztus 27-én az osztrák kormány ugyanis úgy foglalt állást, hogy a Pragmatica Sanctio összeegyeztethetetlen az 1848: III. tc.-kel, amit augusztus 31-én királyi emlékirat adott a magyar országgyűlés tudtára. Egy hét sem kellett hozzá, hogy a gondosan kitaktikázott kompromisszum mit se érjen a politikai gyakorlatban.” (406. old.) Kerényi tehát, aki tüzzel-vassal próbálja irtani a Petőfit övező legendákat, itt fenntartja a politikai éleslátás vélelmén keresztül a mindentudás és a meg nem értettség kultikus mitológémiáját.

Kerényi monográfiájában hőse és annak életműve természetesen a korszak kulminációjaként artikulálódik, vagyis az addigi különféle (irodalmi, filozófiai, társadalmi) folyamatok kiteljesedéseként, betetőzéseként, s mint ilyen természetesen kitüntetett figyelmet érdemel. Magam ezzel kapcsolatban szkeptikus volnék, mert bár vitathatatlan, hogy Petőfi életművében minden jelen van, ami a XIX. század első felét foglalkoztatta, csak hogy sok esetben nagyon is Petőfi szűrőjén átszűrt (sokszor a felismerhetetlenség átpasszírozott) formában szembesülhetünk ezekkel a jelenségekkel, problémákkal. Mindez annak köszönhető, hogy Petőfi olyan – vicói értelemben vett – „erős költőként” lép fel, akinek feltétlenül újra kell alapítania az irodalmat, ám ez – éppen a behatárolt időkeret, az anyag természete és a szerző kompetenciájának korlátai miatt – nem minden esetben jár sikerrel. Érdemes lenne

Petőfi költészetét egyrésztől folyamatos – bloomie értelemben vett – félreolvasásként is szemügyre venni, amely – minthogy a kánonformáló szerepe vitathatatlan – a magyar irodalmi gondolkodás néhány különös szerkezeti sajátosságára is felhívhatja a figyelmet.

Hadd szemléltessem ezt egy példával. A *János vitéz* második felének romantikus kereséstörténete népies kontextusban fogalmazza újra a Vörösmartyhoz (különösen a kiseposzok filozófiájához) kapcsolható *quest*-problematikát. Vörösmartynál a kereső hős – lévén az abszolútum, a cél stb. természeténél fogva befohadhatatlan, elérhetetlen – sohasem ér célba, a keresés – amely ráadásul mindig nemzeti következményekkel jár – maga válik az emberi létezés metaforájává. (Vörösmartytól az egyetlen emberi és a nemzeti még összeegyeztethető volt, ám a későbbi hagyomány – nem utolsósorban Petőfinak köszönhetően – ezt tökéletesen figyelmen kívül hagyja.) Ezzel szemben a *János vitéz* hőse megérkezik Tündérországba, megtalálja keresésének tárgyát. Ennek kétféle következménye lehet a magyar irodalmi tudatra nézvést: egyrészt a romantika fogalma nálunk nem a Vörösmarty-féle, végtelenre irányuló, filozófikus hagyományra alapozódik, hanem inkább a Petőfi szövegéből kiolvasott édesbús biedermeier idillre. A másik következmény némileg érdekesebb, ugyanis – ahogyan Harmos Sándor nyomán Kerényi maga is megjegyzi (147. old.) – Tündérorság leírásának Homérosz-reminiscenciái a népi idillt és a naiv antik görögség toposzát egyesítik, vagyis a romantikus keresés azért érhet véget, mert a népiesség mintegy okafogyottá teszi a schilleri szentimentális antropológiát, és újra visszanyerhetőnek mutatja az antik görögség világának naivitását. A népi tudat ily módon a világ harmonikus megélésének záloga, illetőleg egyetlen lehetősége, ami már önmagában is legitimálja a nép felszabadításának kulturális, később pedig politikai programját.

Petőfi figurája és életműve tehát olyan mítosz újraéledéseként és programszerű kifejtéseként körvonalazódik a magyar kulturális emlékezetben, amely a harmonikus emberi létezés

visszanyerésében érdekelt. Talán ez az egyik lehetséges oka annak, hogy ideológiai szempontból összegegyeztetetlen korszakok egyaránt be tudták illeszteni saját mitológiájukba Petőfi figuráját. Kerényi Ferenc könyve, miközben alapos forráselemzés segítségével letisztogatja hőséről a ráakódott legendákat, érintetlenül hagyja a Petőfi-mítosz alapszerkezetét, amivel a kulturális emlékezetbe rögzült Petőfi-képet látja el hiteles valóságreferenciával. De ez egyáltalán nem baj. Sőt nagyon is jól van ez így, hiszen a kollektív, kulturális identitásnak szüksége van az efféle szakszerű monográfiák által tisztázott alaptörténetekre.

MILBACHER RÓBERT

Margócsy István: „...Égi és földi virágzás tükre...”

TANULMÁNYOK MAGYAR IRODALMI
KULTUSZOKRÓL

Holnap, Bp., 2007. 295 old., 2300 Ft

Margócsy István tanulmánykötete a hazai irodalmi kultusz kutatás kezdős és valamely közbenső pontját köti össze, átível annak hajdani és jelenlegi állapotai fölött. A szerző maga is ott volt már e kutatási irány hazai kezdeteinél, ahogyan erről az e témában írott tanulmányait egybegyűjtő kötet legkorábbi, 1990-es tanulmánya tanúsodik.

Viszonylag széles látószögéből tekint a különböző irodalmi kultuszokra, figyelme rendszerint túlterjed egy-egy kultusz nyelvhasználatának bemutatásán. Az egy-egy szerzőhöz kötődő kultikus megnyilvánulásokon kívül (*A Petőfi-kultusz határtalanságáról*, „...Ikerszülöttek, egymás kiegészítői...”) vizsgálja az egyes irodalmi alakok (Kisfaludy Sándor, Kazinczy) személyéhez kötődő, ugyanakkor a nemzet mint ideologikus létező afirmációját szolgáló irodalmi ünnepek működését (*A költészet ünnepe, Magyarok Mózese*), és a magyar nyelv fokozatos összekapcsolódását ezzel a funkcióval (*A nyelv mint a nemzet*

közkincese). Szemlélteti azt is, hogy a nemzet létét a kultikus tisztelt személyiségek (köztük a magyar király) és műveik, valamint a körükön fonódó kultikus viszonyrendszer igazolja. Az összegyűjtött tanulmányok mindegyike (eltekintve *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, illetve az „*Istennöm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!*” címűektől) a nemzet létrehozásában, öngazolási folyamatában, identitásának ciklikusan ismétlődő megerősítésében alkalmazott stratégiák működési jellegzetességeivel foglalkozik. Koherenciájukat a közös elméleti keret kifejtő *Előszó* teremti meg, amelybe a legrégebbi tanulmány gondolatvilága is beleillik.

A kultusz kutatásban most már kirajzolódik valamiféle irányzatos elkülönülés az egyes párhuzamos, egymást részben fedő törekvések között. Szólláth Dávid kritikai és kontextualista tendenciát különböztetett meg (*A kultusz kutatás két tendenciája. BUKSZ, 2004. tél, 235–236. old.*), kiemelve a kritikai kultusz kutatás kezdeti felszabadító hatását, amelynek kultikust és kritikait szembeállító felfogása egyre inkább meghaladottá válik; viszont erényei közé tartozik az irodalomról szóló beszéd megújítása, amely „az igazolhatóság/cáfolhatatlanság határkijelölő, negatív kritériuma mellé nem állított követendő, pozitív nyelvi normát. Nem vált például a kritika tudományosságának hirdetőjévé [...] A magyar irodalom szentesített kánonjainak bírálata helyett inkább a szentesítés eszközeinek és stratégiájának kritikájára vállalkozott, ami nem vezetett egy megtisztított nyelvi normára alapozó új irodalmi vagy irodalomkritikai kánon felállításához.” Továbbá kaput nyitott „a kritika- és irodalomtörténet-írás újraolvasása előtt” (233–234. old.).

Margócsy István kutatásai ezt a kritikai vonalat képviselik. Szólláth megfogalmazásában: „A Tverdotaféle kultusz kutatást nevezem kritikainak, s ehhez a szemlélethez érzem közelebb állónak mind Szilasi László, mind Margócsy István munkáit, a Dávidházi-félet pedig kontextualistának, s Takáts felfogása ez utóbbi tendenciához kapcsolódik inkább.” (Uo. 235. old.) Az „...Égi és földi virágzás tükre...” kiváltképp azért érdekes,

mert óhatatlanul párbeszédbe lép a kezdeti idők tanulmányait a későbbiekkel, s így a kötetbe rendezés a szövegek együttesét mintegy a kultusz kutatás egészére irányuló reflexióvá „nemesíti”, figyelembe véve természetesen a kritikai tendenciát illető megjegyzéseket és kifogásokat is.

A kötet előszava teret enged a különböző irányú (ön)reflexióknak; a szöveg egészét a kultusz kutatás kritikai ágára irányuló megjegyzések latens számbavétele hatja át. Például: „annyi bizton kijelenthető, hogy a kultikus szemlélet tudomásulvétele nélkül szinte semmit sem tudnánk mondani a költészet (művészet) tényleges társadalmi beágyazottságáról.” (8. old.) Vagy: „az irodalomértelmező tudomány határait erősen feszegető vagy meghaladó” kérdés, hogy „mi a funkciója a költészetnek a társadalmak szokásrendjében, kommunikációs és rituális beidegződéseinek struktúrájában? [...] mire használja egy társadalom [...] az irodalmi kultúrát, a költészetet?” (11. old.) Mindezen felvetések mindig is hozzátartoztak az irodalmi kultusz kutatáshoz, amely a szövegeken túl különféle „külsődleges” elemeket – ereklyeként tisztelt tárgyakat, viselkedésmódokat stb. – is elemez. Margócsy hangsúlyozza a „társadalmi beágyazottság” növekvő fontosságát, amit néhány újabb tanulmányának már a témaválasztása is jelez.

Még mindig az *Előszónál* maradván: egyfajta kiegyensúlyozásnak tekinthető az is, miszerint „folytonosan hangsúlyozni kell, hogy tudományelméletileg roppant nehéz elkülöníteni a kultikus beszéd specialitását más, irodalomról szóló beszédek retorikájától – hiszen tudjuk, hogy a tisztán fogalmi jellegű, racionális, kritikai szakmai beszédmód feltételezése mára tudománytörténeti érdekességként vagy hajdani utópiaként értékelhető (a szerző elismeri, hogy e kötet legrégebbi [...] nemegyszer megbírált tanulmánya sokat őriz még ennek az utópiának reményeiből).” (23. old.) Vagyis a kultikus kiiktatását célzó kritikai beszédmód racionalizálni próbálta az irodalomról szóló beszéd nyelvét; márpedig ez teljes egészében nem valósítható meg, hiszen „bármely megszólasunk, mely az irodalmat,

költészetet érinti, természetesen metaforikus jellegű lesz, s elemzéseinkben állandóan élünk oly trópusokkal és figurákkal, melyek semmilyen racionalitásnak nem állják ki a kritikáját” (uo.). A kultikus/kritikai ellentét természetlenné vált, ahogyan erről – többek között Rákai Orsolyára és Takáts Józsefre hivatkozva – Gyáni Gábor tanulmánya is beszámol (Válaszúton az irodalmi kultusz kutatás. *Literatura*, 2004. 208–218. old.).

Csak hogy Margócsy egészen más megfontolásból tekinti használhatatlannak ezt az oppozíciót. Az ellentétek közelítésének igénye olvasható ki abból a tanulmányból, amely eredetileg Petőfi-monográfiáját (*Petőfi Sándor*. Korona, Bp., 1999.) vezette be: „az irodalmi kultusz általában [...] az irodalomhoz való viszonyának egyik legfontosabb, kiküszöbölhetetlen, »porából állandóan megélemedő fönixként« funkcionáló demiurgoszává vált [...], a beállítódás és nyelvhasználat ismétlődő gesztusai révén tudományos hagyománnyá is nemesült.” (93. old.) A kultuszfogalom értelmezése a tanulmányok során fokozatos változáson megy át. *A magyar irodalom kultikus megközelítései* címűben már/még ez áll: „nem lehet pusztán ornamentálisnak, retorikai segédletnek tekinteni a beszédmód jellegzetességeinek ily hatalmas tömegét [...] a kijelentések, s az általuk képviselt képzetkör – épp a jelentkezések sűrűségéből is következően – *rendszerre* áll össze [...], melynek elemei távolról sem tekinthetők véletlenszerűnek, s rendkívüli erővel hatnak vissza az irodalomról való gondolkodásnak jellegére és módszertanára.” (38. old.) Tehát a magyar irodalom intézményrendszerének egészét a XIX. század közepe óta a kultikus hozzáállás dominanciája jellemzi.

Azaz idővel, legalábbis a reflexió szintjén, gyengül az irodalomhoz való viszony eleve adott kultikus mivoltát és a vele járó, túlhajtott metaforikusságot érintő kritika. Viszont az *Előszóból* az imént kiemelt gondolat a metaforikusságot felülírja a Paul de Man-i figurativitás gondolatával, és ismeretelméleti szintre emeli: az irodalomról való beszéd „természet-szerűleg metaforikus jellegéről” a gondolkodás ez esetben eleve adott

metaforikus voltáról értekezve reflektál saját korábbi nézeteire és az azokat erős bírálatokra.

A többek között általa is képviselt „pánkultikus” szemlélet alábecsülte „az irodalomról való beszélés nyelvi lehetőségeit és tényleges sokhangúságát” (Takáts József: A kultusz kutatás és az új elméletek. In: uő (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Kijárat, Bp., 2003. 295. old.) Azóta viszont Margócsy felfogásában mintha a metaforikusság az irodalomról szóló beszéd lehetőségfeltételévé vált volna, eltüntetve maga mögül a majd két évszázada hagyományozódó kultikus retorikai panelek garmadáját, amelyek tagadhatatlanul leszűkíték az irodalomról szóló diskurzus kereteit. Margócsy mindig is igyekezett elkerülni a kultikus megnyilvánulások lefokozását az „ornamentika akcidentalitására”, és az *Előszóban* is azt fejtegeti, hogy a „költészetnek (tágabban értve: minden művészetnek) ily transzcendens sugalmazása hihetetlenül mélyen, nagy stratégiai tudatossággal, [...] kidolgozott hagyományozódással, ugyanakkor nagyon sokszor valóban észrevétlen spontaneitással, áthatja esztétikai viszonyulásainknak majd minden mozzanatát” (7. old.).

Nyilvánvaló, hogy az irodalmat tárgyál választó beszéd eleve adott kultikusága egészen másféle kultikuság, mint mondjuk egy XIX. századi dicsőítő beszédé. Margócsy tehát úgy véli, az irodalomról szóló beszéd nem pusztán eleve kultikus, hanem amellett metaforikus, figuratív természetű is anélkül, hogy az irodalmi kultusz ennek létfeltétele volna. Az irodalomról szóló beszéd figuralitása túlmutathat a vallási terminológia e világivá tett elemeinek és az általuk sugallt képzeteknek a működtetésén.

Ebből a látószögből pedig nem is tűnik oly meghaladottnak az a bizonyos legrégebbi, a kötetbe is felvett dolgozat, mint ahogy Margócsy némi öniróniával hivatkozik rá az *Előszóban*. A fogalomhasználat változásai ellenére a tanulmányok egyazon, a lehetőségekhez mérten egységes gondolatrendszert körvonalaznak, amelynek alapja mindvégig az 1990-es *Kommentár*. A bírálatok többször kifogásolták, hogy egyes szerzők,

köztük Margócsy, nem veszik figyelembe a kultikus szótár „történeti képződmény” voltát (Takáts: *i. m.* 295. old.), kultikus és kritikai merev szembeállítását. Ez utóbbival kapcsolatban érdemes idézni Rákai Orsolyát: „a kultusz minden látszat ellenére valamiféle kritikai, a kritikával legalábbis rokon funkciót tölt be az irodalom társadalmi rendszerében” (Rákai Orsolya: Kultusz, paradoxon, endoxa. In: uő: *Utazások a fekete királynővel*. Kijárat, Bp., 2006. 124. old.) E „vádak” alól Margócsy talán nem menthető fel teljesen, de bizonyos megjegyzései arra utalnak, hogy a kultikus megnyilvánulások besorolását nem elsősorban utólagos konstrukciónak tekinti, hanem már a XIX. században is meglévő, ha nem is kimondott oppozíció egyik pólusaként feltételezi. Így a Kisfaludy Sándor ünnepről szóló írásában már a kritikai attitűd nyomait mutatja fel a XIX. századi viszonyulásokban.

Ennek a tanulmánynak a konklúziója a „fiatal romantika offenzivitására” vezeti vissza azt a szélsőséges átalakulást az irodalomszemlélet addigi alapszerkezetében, amely akkoriban hozta létre a nemzeti költészetnek, illetve általában a költészetnek máig is meglévő kultikus paradigmáját (244. old.). Ellene már a korban is felbukkant a tiltakozás. Az „ártó” kultikus hozzáállást a „fiatal romantikusok csoportja” honosította meg; „ideáljainak érvényesítése érdekében, az irodalomértelmezés alakítása során” majd-hogynem teljesen kiiktatta a kritikai normákat, amelyeket a Toldy és Bajza által képviselt mérsékeltbb és átláthatóbb nyelvezet még érvényesített. A fiatal nemzedék épp a „domináns szerepet vivő Vörösmarty–Bajza–Toldy Ferenc-csoporttal szemben [...] kívánta átalakítani az irodalomról szóló diskurzusnak modalitását és stilisztikáját” (242–243. old.). Részen ebből fakadt Bajza éles kritikája a Kisfaludy-ünnepről szemléletéről és módszereiről, amikor a „maga száraz, precíz észrevételeiben lényegében a költészetnek kultikus felfogását és beállítását kárhoztatja, s a szerzővel és a művekkel szemben való kritikai rajongás attitűdjét utasítja el” (uo.), és számon kéri a kultikus retorika mellett (nem helyett) az ellenőrizhetőbb nyelvhasználatot.

Margócsy tehát a Bajza és Toldy által képviselt „poétikai leírásra” koncentrált, értelmezői attitűdben „kritikaibb” frazeológia megvalósulását látja, és felhívja a figyelmet Erdélyi János még visszafogottabb viszonyulására. Idézi is az *Előszó*ban Erdélyit, aki egyébként a Kisfaludy-ünnep egyik szervezője volt, éppen azt a későbbi intelmét, amellyel óvott a költészet túlzásba vitt kultuszától. A történeti kontextusban sokkal érdekesebbé válik a feltételezett kultikus–kritikai szembenállás. A kötet tanulmányai (talán az „*Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!*” kivételével) igyekeznek túllépni egy homogenizált, szekularizált nyelvi eszköztár részletező bemutatásán, ami még dominált az 1990-es írásban, amely a kultikus kifejezőmódok szemelvényes gyűjteményét kínálta.

De ez a kezdő tanulmány, amelynek „bírált és bírálható szemléletétől” szerzője sokban eltávolodott, meghatározó nemzedéki tapasztalatot hordozott, s ezért kiváltképp nagy hatása volt. A kétféle irodalom szembeállítására mérséklődött ugyan, de alapjában véve továbbra is tartható, sőt Margócsynál olykor még most is érzékelhető a kultuszromboló szándék, a kultikus megnyilvánulások féken tartása, visszaszorítása. A *Kommentár* szerint a kultikus viszonyulásmód a XIX. század óta hagyományozódó rendszer, amely eleve az irodalomszemlélet egészét érinti, felfüggeszti a kritikai észrevételeket, tautologikus beszédet teremt, és ily módon ihletetlen mutatja fel a történeti kontextusából kiemelt költő „igazi” arcát. Ezzel a szűkebb értelemben vett kultuszfogalommal indít Margócsy 1990-ben, amely aztán egyre tágabb értelmezést nyer: a kultusz kiküszöbölhetetlen az irodalomhoz fűződő viszonyból, mi több, „tudományos hagyományá is nemesült”. Majd a kötet legkésőbbi darabja, az *Előszó* nem veti ugyan el, hogy a kultusz sok esetben kiiktathatatlan, de a racionalitás irányából érkező kritikát ellehetetlenítő metaforikusságot tekintve eleve adottnak az irodalmi tárgyhoz fűződő kapcsolatban anélkül, hogy feladná a figuratív és kultikus nyelv ellenőrzésére irányuló teoretikus szándékot. Márpedig ez a szándék mindig feltételezi

a vizsgált tárgy „igazabb” megvilágításának/megértésének igényét, és ennek az igénynek a kultuszát. Ebben a rendkívül tág értelemben lehetne általánosságában kultikus jellegűnek mondani az irodalomhoz kötődő diskurzust, immár egészen elkülönítve attól a kultikusságtól, amely az irodalom XIX. századi használatának mechanizmusait uralta. Hasonlóan tágabb értelmezéssel indít Dávidházi Péter Shakespeare-könyvének Horváth Jánost idéző előszava is: „Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van e kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonyoknak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.» Szakmánk klasszikusa, Horváth János foglalta össze e kimeríthetetlen jelentésű mondatban azt a tiszteletre intő és felelősségteljes viszonyt, amely a később érkezőt, legyen akár a hagyományos irodalomtörténet művelője vagy éppen egy irodalmi kultusz természetrajzának monográfusa, mindenkor elődeihez fűzi.” (Dávidházi Péter: „*Isten másodszülöttje*”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat, Bp., 1989. VII. old.)

Ha az irodalomhoz fűződő viszony eleve kultikus, akkor ez a kultuszfogalom megkülönböztetendő attól, amit a kutatási ág jelképes kezdetekor használtak; annak érdekében, hogy ebben a tágabb értelmű jelentésben funkcionálhasson akkor, amikor ennek az általános, univerzális attitűdnek a jelölésére szolgál. Elkerülendő a különböző kultuszfogalmak, valamint a különböző korok kultuszfogalmainak összekeveredését is – ami alkalmanként, még Margócsy tárgyalt kötetében is megnehezíti az általuk lefedett jelentésterület körülhatárolását.

A nyelvészetről – egyes szám első személyben II.

Szerkesztette: Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós, *Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2009. 224 old., 1490 Ft*

„Nem hiszem, hogy különleges élőlény lenne a nyelvész.”

(Balogh Lajos, 9. old.)

1. TUDNIVALÓK – OLVASÁS ELŐTT

Mielőtt kézbe vennénk bármilyen, a nyelvészetről vagy a nyelvtudományról szóló könyvet, nem árt, ha észben tartjuk, hogy míg a grammatikairás, a nyelvtankészítés ókori hagyományokra tekint vissza, addig a mai értelemben vett (tudományos) nyelvészet igen fiatal diszciplína. Attól függően, hogy kihez, melyik iskolához társítjuk a megjelenését, maximum 150–300 éves. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a magukat nyelvésznek nevező tudósok sem ugyanazt tekintik nyelvészettnek, a nyelvtudomány részének. Azt a meghatározást, hogy „a nyelvészek egy adott nyelvre vagy általában az emberi nyelvekkel tudományosan foglalkoznak”, túl sokféleképpen lehet érteni, mert a nyelvészetben ennek a bizonyos „tudományosságnak” radikálisan sokféle iskolája, hagyománya van. Ezért lehet, hogy a nyelvtudomány éppúgy besorolható a filológia, mint a természettudományok alá.

Ez még csak hagyján: fiatal tudomány, majd csak letisztul. A következő szempont, amit nem volna szabad figyelmen kívül hagynunk, amikor magyar nyelvészek magyar nyelvű nyelvészeti írásait vesszük kézbe, az a magyar nyelvészet és a magyar nyelvész-társadalom sajátos mikroklímája. (Erről l. többek között a *Szubjektív vázlatpontok egy kis magyar szocio-lingvisztika-történethez* című írást és a benne hivatkozott irodalmat: <http://tkis.extra.hu/sl/szltort.htm#ftn2>.)

A kívülálló úgy láthatja, hogy talán nem is egy nyelvészet van, hanem legalább kettő, és mindkettőnek még számos alfaja. A „nyelvészet¹” a

magyar nyelv történetével és leírásával foglalkozik, nem nagyon tekint más nyelvekre, és kevéssé érdeklí, hol áll a magyar az emberi nyelvek sorában. Módszertanában és fogalomhasználatában a mai napig többnyire az ókori leíró grammatikákat követi. Részben ennek következtében nem ragaszkodik az egzaktáshoz. Normatív, elsősorban az írott nyelvre alapoz; sőt sokszor előíró szemléletű. Némely képviselői sajátos küldetéstudattal vannak megáldva: féltik és óvják anyanyelvüket a végromlástól. Ha meg akarunk ismerkedni velük, elsősorban a magyar egyetemek magyar nyelvi tanszékei, intézetei környékén érdemes körbeszaglászunk.

A „nyelvészet,” a magyart a természetes nyelvek sorába illeszti, elsősorban az emberi nyelvekre általában jellemző sajátosságokat kutatja (mert hisz benne, hogy vannak ilyenek). Képviselői a nyelvek sajátosságairól furcsa elméleteket gyártanak, melyeket igen bonyolult és változó egzakt-sággal adnak elő. Módszereikben és fogalomhasználatukban az előbbieknél inkább kötődnek a mai nemzetközi nyelvtudományhoz. A nyelvvel kapcsolatos minden érzelmi viszonyulást elutasítanak, nem féltik anyanyelvüket, és nem érznek szerszetést a megmentésére. Ha velük szeretnénk találkozni, elsősorban az akadémiai kutatóintézet környékén érdemes keresgélünk, továbbá néhány „elméleti” vagy „általános” jelzővel ellátott nyelvészeti tanszéken. A két nyelvészet képviselői igen izoláltan élnek és alkotnak, ritkán értik meg egymást, és ritkán alakul ki köztük érdemi vita.

Ez a kép természetesen elnagyolt, mégis magunk elé kell idéznünk, mielőtt belevágunk *A nyelvészetről – egyes szám első személyben II.* című könyv olvasásába – mert a magyar nyelvészek 60 évesnél idősebb generációjáról szól, az általuk elképzelt, illetve művelt magyar nyelvészetről.

2. A KÖTET FELÉPÍTÉSE, KONCEPCIÓJA

A kötet *A nyelvészetről – egyes szám első személyben* című sorozat második része – ami közel húsz évvel az első után jelent meg. Az első 1991-ben, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete kiadásában

látott napvilágot, benne harminc, 1945 előtt született magyar nyelvész vallott pályájának és a hazai nyelvtudományának az alakulásáról (I. Kornai András recenzióját: *BUKSZ*, 1993. ősz, 110–113. old.). Az újabb kötetben huszonegy, 1946 után született magyar nyelvész vallomását olvashatjuk nyelvészekről, nyelvészetről. (Betűrendben: Balogh Lajos, Bánréti Zoltán, Békési Imre, Csúcs Sándor, Décsy Gyula, Fodor István, Kara György, Kassai Ilona, Keresztes László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kiss Sándor, Klaudy Kinga, Kocsány Piroska, Máta Mária, Nyomárkay István, Péntek János, Sebestyén Árpád, Szende Tamás, Szépe György, Varga László.) Az új könyv a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása; a szerkesztők és a kérdések ugyanazok, csak a megkérdezettek köre más.

A kötetek ötletét az amerikai nyelvészeket hasonlóképp megszólító kiadvány, az 1980-as *First Person Singular* (eds. B. H. Davis – R. O’Cain. Benjamins, Amsterdam) adta. A magyar kötetek írásos interjúkból állnak, a rövid szerkesztői előszón kívül nem tartalmaznak bevezető tanulmányt, amely a szélesebb kontextust megvilágítaná vagy magyarázná. A szövegek formája mégsem interjú: a kérdések nem, csupán a válaszok szerepelnek bennük; a feltett kérdésekre számok utalnak (nemegyszer még azok is hiányoznak). A magyar nyelvészeknek a szerkesztők következő hat kérdésére kellett írásban válaszolniuk:

1. Mitől nyelvész a nyelvész? Van-e olyan egyéniségjegyek, amelyek a nyelvészt jellemzik?

2. Ön hogyan vált nyelvészé? Nyelvészé válásában volt-e valakinek, valaminek döntő hatása?

3. Mely intézményekben talált kedvező körülményeket nyelvészeti kutatásaihoz?

4. Hogyan alakultak ki és hogyan változtak nyelvészeti nézetei?

5. A nagy egyéniségek milyen szerepet játszottak pályáján, a tudományterület alakításában?

6. Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?

Amikor először olvastam el a kérdéseket a kötethez tartozó (igen prakti-

kus) könyvjelzőn, azt gondoltam, jók, nem túl konkrétak, és van közöttük kifejezetten személyes is. Alkalmat adnak mind az anekdotázásra, mind a komolyabb, szakmai vélemény kifejtésére. Kinek épp mihez van kedve. Az már nem tűnt fel, hogy a rájuk adott válaszok igencsak redundánsak lehetnek (pl. a 2. kérdés második fele és a 3., 4., 5. kérdés). Ez már az interjúkat olvasva tűnt fel: többen csak visszautalnak előző válaszaikra, vagy részben ismétlik magukat. A visszautalások többször megakasztják az olvasót, és a szövegek élvezhetőségének sem tesznek jót. Van azután néhány írás, amely – vélhetően – nem vagy nem teljesen a kérdésekre adott válaszként jött létre: élvezetesek, a kötetből mégis kilógnak. Több szerzőnek feltűnt, hogy nem kapott a közeljövőre vonatkozó kérdést – elvégre többségükben még aktívan dolgozó nyelvészek –, ezért zárszóként kifejezték a jövőre vonatkozó terveiket.

Az ötlet tehát alapvetően ötletes: hat kérdés a személyes életútról és karrieréről, és személyenként hat válasz. Belátható a terjedelem, közérthető a stílus. Két kérdése lehet ezután az olvasónak: 1. Kinek szól a könyv, és mi a célja? 2. Mitől *könyv*? A kérdésekre adható válaszok részben összefüggenek egymással.

Az 1. kérdésre maguk a szerkesztők felelnek kurta előszavukban: „a hazai nyelvtudomány bármely intézményétől, bizottságától, társaságától független» módon, a magyar nyelvészet történetében fontos szerepet játszó kollégák önvallomásán keresztül segít hozzá a nyelvtudomány történetének megírásához.” (7. old.) Az interjúk tehát dokumentumok, adalékok egy tudománytörténeti mű összeállításához. Persze így a potenciális közönség túlzottan leszűkül. Ki mást érdekelne ilyesmi, mint a tudománytörténet megírására vállalkozó kutatókat? Akkor viszont mi a szerepe a személyességnek, az egyéni stílusnak? Lesz-e nyoma ennek egy leendő tudománytörténetben?

Áttérve már a 2. kérdésre: a megjelenés példányszáma (500) és a könyv külseje egyaránt a szerkesztők koncepcióját tükrözi: a borító egy silányabb egyetemi jegyzetével vetekszik, bár a tördelés igényes. (Szerepel a kötetben

egy nagyon jól használható név-, illetve tárgymutató is.) Magyarán: nyelvészek írnak jórészt egymásnak önmagukról és a munkájukról.

A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy nem akartak belenyúlni a szövegekbe, csupán a legszükségesebb javításokat végezték el rajtuk. Ez rendben van (bár maradtak helyesírási hibák és elütések). Jó leltárosok módjára ábécérendben közölték az interjúkat, ez azonban kötetsszerző elvnek nem elég, nem is áll össze rendszerré a sok interjú, pedig sok szálon kapcsolódnak egymáshoz. Teljesen érthető és méltánylandó, ha a szerkesztők nem akarták sem iskolák, sem elméletek, sem intézmények szerint beskatulázni az interjúalanyokat. Mégis lehetett volna valamelyes kronológiát követni, vagy az egymásra sokat hivatkozó szerzőket egymás mellé tenni. Így például Szépe György írását biztosan Bánréti Zoltán és Kassai Ilona írása elé helyeztem volna, minthogy utóbbiak az ő tanítványai.

Hiányzik még az olvasónak és a majdani tudománytörténet megíróinak az az információ is, hogy kik maradtak ki a kötetből: voltak-e olyanok, akiket felkértek, de visszautasították, vagy csak nem küldtek szöveget; illetve kiket nem kértek fel? Mindenképp hiányolom Nádasy Ádámot, akinek hatása az oktatásban és a nyelvről való közgondolkodásban jelentős. Hiányzik az idősebb generációból (az előző kötetből is kimaradt) Grétsy László, noha neve intézménnyé vált; a nagyközönség szemében a mai napig ő „a nyelvész”, jóllehet az *Alljunk meg egy szóra!* című műsor már régóta nem létezik. Más irányból, a pszicholingvisztika határterületéről hiányzik a nagy hatású és széles érdeklődési körű Pléh Csaba. Végül, de nem utolsósorban talán a legfájóbb egy határon túli nyelvész, Szilágyi N. Sándor hiánya: érdekes és tartalmas nyelvészeti életet és egy egészen másik világot, nézőpontot képvisel, mint amit a magyarországiak írásaiból megismerhetünk. Ez az én személyes hiányjegyzékem; fúrja az oldalamat a kíváncsiság, kapta-e felkérést, avagy sem.

Egy félig-meddig beavatott olvasónak (amilyen én is vagyok) is hiányzik továbbá valamiféle fogódzó a szerzők elhelyezéséhez. Sokat segített volna az

olvasásban egy-egy rövid, pár soros ismertetés a megszólalókról, hogy ne a Wikipédiát kelljen böngészni, ki hányban született, hol dolgozott-dolgozik. A képek hiányát már meg sem merem említeni – milyen jó lenne, ha a vallo-másokhoz arcok is tartoznának.

Akár igazi könyv is születhetett volna tehát ebből az anyagból, olyan kiadvány, amely nagyobb érdeklődésre tarthat számot, mint a mostani. Több lehetne pusztá történeti adaléknál, az intézmények történetét színesítő, személyes történelemnél. Mert az interjúk érdekesek: igazi személyiségeket, kutatói attitűdöket, magatartásformákat, módszereket ismerünk meg általuk. Kirajzolódik valamelyest az 1960–90-es évek tudományos, egyetemi élete. Sokféle „iskolába” nyerünk rövid, személyes betekintést: érdekes és elgondolkodtató, hogyan válnak ezek az identitás fontos, integráns részévé. Izgalmas oda-vissza lapozgatni, hogyan lépnek óhatatlanul párbeszédbe egymással a szövegek.

Egyszóval: ronda és koncepciózusan szerkesztetlen kötet ez, sok izgalommal, némi humorral, rengeteg kérdéssel és sok válasszal.

3. VISSZATÉRŐ TÉMÁK, PROBLÉMÁK

A fiatalabb generáció nyelvészei és a nem szakmabeliek előtt feltáru azoknak a megkerülhetetlen szótáraknak és kézikönyveknek a története, amelyeket jobb híján ma is naponta használunk. Ezek az alapvető munkák ugyanis részben a kötetben megszólalók nevéhez fűződnek. Hogyan készült, kik készítették a *Magyar Értelmező Szótárt*, az *Új Magyar Tájékoztató* vagy a *Magyar nyelvjárások atlaszát*? Hogyan születtek a hagyományos leíró grammatikák, amelyeket teljesség tekintetében a mai napig sem „körözött le”, nem váltott fel egyetlen „modern” szemléletű munka sem? Kik vettek részt a máig érvényes helyesírási szabályzat elkészítésében? Bizonyos értelemben a magyar nyelv-tudomány történetének nagyon termékeny „hőskorszakáról” szól ez a könyv. Tanulságos, hogy a régmúltba visszatekintve nem látjuk még azt a fajta ellentétet, amely ma a magukat „hagyományosnak” és „modernnek” nevezők között feszül. Voltak, illetve

vannak közös ősapák, nagy formátumú nyelvészek, akiknek szaktudását, érdemeit senki sem kérdőjelezi meg (Gombocz, Bárczi, Laziczius).

A kötet szerzői hol nyíltan, hol burkoltan „hagyományosként” vagy „modernként” definiálják magukat. „A magyarországi nyelvtudomány kettészakadt, vagy tudathasadásban van, de legalábbis két malomban őröl. A strukturalista irányzatok követői más színpadon, más közönségnek »játszanak«, mint a hagyományosak” – írja Sebestyén Árpád (172. old.). Bár mindenki tudja, hogy ez konkrét intézményekhez való tartozást, gondolkodásmódot és egyszersmind tudományos attitűdöt jelent, valójában nem ez a legérdekesebb kérdés, hanem az, ki hogyan definiálja a nyelvész munkáját, illetve munkájának célját. Ezt feszegeti szinte minden megszólaló: mennyire érdekli maga az emberi nyelv, vagy mennyiben érdekli csak a magyar nyelv. Vannak, akik kizárólag az általános nyelvészet tükreben foglalkoznak a magyarral: „A nyelvész tehát az az ember, aki a nyelvi adatok halmazai tekintetében általános kérdéseket tud megfogalmazni” – Bánréti Zoltán (17. old.). Másoknál viszont az általános nyelvészeti szempontok kevésbé hangsúlyosak, vagy éppen meg sem jelennek. Kiderül, a magyar nyelvtudományban elfogadott eljárás, hogy a magyar nyelv tényeit, jelenségeit ne általános nyelvészeti tények, tendenciák, tapasztalatok összefüggésében tárgyalják. (És, sajnos – bár ez a kötetből kevésbé derül ki –, előfordul, hogy a magukat elméleti nyelvészeknek nevezők az alapvető leíró munkák ismerete nélkül fejtik ki elméleti vízióikat.)

Összefügg ez azzal, hogy mit gondolnak az egyes nyelvészek a magyar nyelvtudomány helyéről a nemzetközi nyelvtudományban. Van, aki szerint nem is lehet kérdés, hogy a magyar nyelvészeknek a nemzetközi tudományos eredmények szellemében kell dolgozni. Megfogalmazódik azonban az ellenkező vélemény is – ma, 2009-ben! A legtöbben azonban leginkább hallgatnak arról, elmaradt-e a magyar nyelvtudomány a nemzetközi tudománytól. Világos, hogy némely szerző egyetlen nemzetközi hivatkozással is lehet Magyarországon elis-

mert, igen magas polcon álló tudós. Az interjúkból kirajzolódó szakmai pályák tehát a magyar nyelvtudomány mai intézményrendszerét is minősítik.

Szinte minden szerző számára fontos, általános kérdés a nyelvi adatokhoz való viszony, azaz a kutatás kiindulópontja, az adatgyűjtés módszere, az elégséges adatmennyiség. „Induktíve, a nyelvi tényekből szoktam óvatos következtetéseket levonni. Eddig soha nem merészkedtem nyelv-elméleti magasságokba. Munkáimat nem szántam egyik vagy másik nyelv-elmélet tesztelésére. Nem mindig értek egyet azokkal a kollégáimmal, akik csak itt-ott idézett, kiragadott nyelvi adatoknak az alapján vonják le csalhatatlan, messzemenő elméleti következtetéseiket. [...] Ám nem hiszem, hogy van, vagy valaha lesz olyan nyelvelmélet, amely alkalmas a nyelvi jelenségek összességének maradéktalan leírására.” (Keresztes László, 97. old.). Az erre vonatkozó mondatokból sokat tanulhat a fiatalabb generációba tartozó nyelvész, aki ma sok, elméletileg kurrens előadást hallhat, amelyekben csak elvétve talál egy-egy nyelvi példát. Az idősebb nemzedék (legyen akár „hagyományos”, akár „modern”) példát mutathat a nyelvi adatok kezelésében: „A nyelvész is, mint minden tudós, egyre mélyebb [...] összefüggéseiben vizsgálja a tárgyat, de hipotéziseinek – ha egészen vékony szálon is! – kapcsolatban kell lenniük a nyelv életével. Ha érdeklődéséből az élő nyelv hiányzik, akkor lehet tudós, de nyelvész – szerintem – aligha.” (Békési Imre, 38. old.)

Persze nem feltétlenül igaz, hogy az adatokhoz való viszony irányzatától független lenne, hiszen a magyar nyelvészet modernebb irányzatát képviselő generatív nyelvészek a nagy elméletalkotó, Chomsky után, akár csak külföldi kollégáik, nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget az általa *performanciának* nevezett jelenséghez. Ők a *nyelvi kompetencia* kutatói, akik a nyelv valódi természetére kíváncsiak, amelyre a felszínen megjelenő sokféleségből következtethetünk ugyan, de alapvetően nem azonosíthatjuk vele. Láthatóan a XX. század második felének magyar nyelvészetében igen fontos az elmélet és adatok arányának, a hangsúlyoknak megvá-

lasztása. Aki nem elég elméleti, nem elég általános, hanem megelégszik a korrekt leírással, könnyen megkaphatja a „hagyományos” bélyeget. (De nem szeretnék félrevezető lenni: nem állítom, hogy a „hagyományos” és a „modern” szemlélet választja ketté ezt a két attitűdöt.)

Az adatokkal, illetve kezelésükkel kapcsolatban szintén kulcskérdés a nyelvműveléshez, a nyelvapoláshoz való viszony. Mert nyelvtudományi közhely ugyan, hogy a nyelvhez való preskriptív hozzáállás megengedhetlen egy nyelvész számára, Magyarországon a nyelvművelésnek (és a nyelv feltésének) nagy hagyománya van. Jellemző, hogy a nagyközönség szemében a nyelvművelés (a nyelvi hibák javítása, a nyelvi jelenségek megítélése) mindmáig azonos a nyelvészességgel. A helyzet érdekes: a nagy öregek szinte kivétel nélkül lelkes nyelvművelők voltak, a kötetben szereplő tanítványaik pedig továbbvitték ezt a hagyományt. Még érdekesebb, hogy erről kevésbé beszélnek (egy-két kivételtől eltekintve), mintha valóban nem tartanák a tudományos tevékenységük részének.

Végül külön izgalmakat rejt a könyvnek az a fonala, hogyan hatottak, vagy épp nem hatottak a szerzőkre a nagy nyelvészeti áramlatok, elméletek. Önmagában is tanulságos, hányan térnek ki erre egyáltalán az 5. és 6. kérdés kapcsán. Mert a legtöbben „nagy egyéniségeken” a magyar nyelvtudomány nagy alakjait értik, nagyon kevesen említenek nemzetközileg is elismert, világhírű kutatókat. Két elméleti irányzat kerül szóba azoknál, akik utalnak valamire: a szociolingvisztika (nem derül ki, közelebről melyik iránya) és a generativista elmélet (szintén pontosabb specifikáció nélkül). Az utóbbit említi a legtöbben. Tudni kell azonban, hogy a nyolcvanas évekig Chomsky elméletének szinte semmilyen hatása nem volt a magyar nyelvészetre, jóllehet Chomsky 1957-ben robbant be a *Syntactic Structures*-zel, az SPE (Noam Chomsky – Morris Halle: *The Sound Pattern of English*) pedig tavalyelőtt ünnepelte negyvenedik születésnapját. Érdekes, hogy visszatekintve az egyes szerzők azt állítják, már megjelenésük idején olvasták az

egész nyelvészet történetét átíró munkákat, de már akkor szkeptikusak voltak velük szemben. „Megkérdeztem honfitársam, Thomas A. Sebeokot Bloomingtonban ennek az új amerikai nyelvészettnek a jövőjéről, mit világcsodaként kellett ünnepelni a 60-as évek elején. Tom rövid gondolkodás után kissé lemondóan azt mondta: csinálják még pár évig [...] aztán vége lesz, mint más, hasonló hóbortnak. Nem lett vége.” (Décsy Gyula, 51. old.) Ezzel nagyjából a nyelvészet mai, aktuális „közhangulatát” datálják vissza negyven évvel. Hiába, a magyar nyelvészet eszerint megelőzte korát. Így lehet az elmaradottságból előnyt kovácsolni.

Összefoglalva: *A nyelvészetről – egyes szám első személyben II.* érdekes, jó dokumentum. Jól jellemzi a magyar nyelvtudomány helyzetét. Kérdés azonban, mi a célja. Kissé idejétmúlt csak kutatási adatbázisként használható könyvet kiadni, ehhez elégséges lett volna az internetes megjelenés. Ha azonban a szélesebb közönséghez fordulnak a szerkesztők, valódi szerkesztői munkára lett volna szükség, nem a szerzőket felülbírálandó vagy skatulyázandó, hanem az olvasottakat kontextualizáló tájékoztatás értelmében. Méltányolni kell, hogy a szerkesztők hagyják alanyaikat bármiről beszélni. Így az egyes állítások csupán az adott szerzőt jellemzik, és nem a kötetet, nem a magyar nyelvtudomány adott korszakát. Így válik kendőzetlenül láthatóvá a könyvből, mennyire sokféle a magyar nyelvészet, mennyire megosztott a magyar nyelvész-társadalom. Ez jót is jelent, megrosszat is: sokféleséget, színességet egyfelől, egymás mellett elbeszélést és a viták hiányát másfelől.

A jövőre talán annyit lehetne kívánni a magyar nyelvészettnek, halványuljanak benne azok a színek, amelyek a korlátoltságot, a végtelen provincialitást jelzik palettáján.

Nánay István: Profán szentély

SZÍNPAD A KÁPOLNÁBAN

Alexandra/ELTE Egyetemi Színpad Alapítvány, Pécs, 2007. 231. old. á. n.

2007. október 31-én lett volna 50 éves a budapesti Egyetemi Színpad, de a születésnapon az ünnepelt nem lehetett jelen, mert működését az egyetem 1995-ben felfüggesztette.

Az ELTE hallgatói ennek ellenére is méltón óhajtottak megemlékezni a jubilálról. *Váltások* címmel ünnepségsorozatot szerveztek, amely magába foglalta az Egyetemi Színpadok Jubileumi Szemléjét, az ESZ történetét bemutató kiállítást, beszélgetéseket egyes korszakainak jeles képviselőivel, a róla szóló filmek vetítését, diák drámaíró pályázatot és nem utolsósorban a jubileumi záróműsort a Merlin Színházban. Országos záróakkordként a nemzet színháza is otthont adott az ünnepelőknak (akkor még Jordán Tamás, egykori ESZ-es volt az igazgató), mintegy pecsétet téve a már lezajlott folyamatra, melynek során a színpad egykori, a hivatalos kultúrpolitika által éppen csak megtúrt szereplői a perifériáról a centrumba jutottak. A jubileumi év legjelentősebb hozadéka, eredménye mégis a *Profán szentély*, amely dokumentálja a színpad majd negyven évét, és feltárja azt a hálózatot, kapcsolatrendszert, amelyben a színpad alkotói létezhetek vagy éppen hallgatásra kényszerültek.

A könyvnek is megvan a maga története. A jubileumi év februárjában az ELTE Egyetemi Színpad Alapítvány kuratóriuma felhívást tett közre az ESZ-ről szóló kötet kiadásának támogatására. A felhívás sikeres volt, a támogatók névsora a könyv utolsó oldalán olvasható. Megírására Nánay István színház-történész, tanárt, színikritikust kérték fel, aki a színpadi történéseknek nemcsak nézője volt szinte a kezdetektől, hanem évekig maga is részt vett az Universitas Együttes munkájában. Ez a helyzet persze kockázatot is rejtett magában: szubjektív beszédmódot a „beszéljenek a tények”

helyett, könnyes nosztalgizást esetleg rózsaszín szemüveg mögül. A szerzőnek ezt sikerült elkerülnie, könyvének nem kevés erénye közül az egyik épp a már-már száraz, tényközlő, krónikás hangnem, amelyből Nánay ritkán lép ki, de akkor nagyon is indokoltan.

Tárgyilagossága lehetővé teszi, hogy az olvasó maga vonja le a következtetéseket. Nem bombáz bennünket a „sajnos ez történt, micsoda veszteség” típusú megállapításokkal, hanem dokumentumokat közöl, adatokat, eseményeket, folyamatokat ismertet.

Feltárul az Egyetemi Színpad keretében létrejött különböző formációk (Universitas Együttes, majd Gropius Társulat, Balassi Szavalókör, ELTE Vizuális Műhely, ELTE ének-és zenekar, tánckar) mindennapinak ugyancsak nem nevezhető története. Beszámolót kapunk a filmtörténeti sorozatokról, a premier előtti filmbemutatókról, a hanglemez-bemutatókról, az irodalmi műsorokról, az első magyar happeningről és a legnevesebb magyar zenekarok, énekesek koncertjeiről. Az *Előzmények, kezdetek* után a *Fénykor* az egyes formációk kiteljesedéséről szól, majd a befogadó színház-zá vált Színpad története következik (*Változó szerepben*).

A könyv forrásanyaga rendkívül széles körű. Nánay idéz különböző napilapok és folyóiratok cikkeiből, rádióműsorokból, a színpadról és egyes szereplőkről szóló történeti munkákból, filmekből, az Egyetemi Tanács, a Rektori Tanács jegyzőkönyveiből, a különböző megbízatást, tisztséget viselők leveleiből, feljegyzéseiből, úti jelentéseiből, Fodor Tamás magánarchívumából, az Egyetemi Színpad iratanyagából, a szigorúan titkos ügynöki jelentésekből és nem utolsósorban interjúalanyainak szóbeli közléseiből. A különböző forrásokból Nánay mesteri érzéssel szerkeszt, alig venni észre az átmenetet az egyikből a másikba. A szellemes tördelésnek köszönhetően (a felhasznált irodalom nem a lap alján, nem a könyv végén, hanem az idézet befejeztével rögtön a margón olvasható) azonnal megtudhatjuk, kitől vagy miből való az adott szöveg. Nánay nem enged elveszni az adatokban, tudjuk követni a folyamato-

kat. A kiemelések, hangsúlyozások és ellentétek egy percre sem engedik lankadni a figyelmet. Végigkísérhetjük többek között a megszülető formációk vezetőinek kinevezését, majd számos esetben durva, brutális leváltását, az Universitas fesztiválgyőzelmét, majd előadásainak betiltását, a Forrás Kör előadójának kiszorítását a pesti színpadról, Cserhalmi Anna, Mezei Mária és Latinovits Zoltán közös előadóestjének pártszemponatok szerinti átalakítását – és a sor vég nélkül folytatható. Belelátunk az állami kulturális politika és az egyetem gépezetébe, amely működni engedte vagy korlátozta a társulatokat.

A kilencvenes években megváltozó körülmények között nem lett rózsásabb az ESZ helyzete. A *Végjáték* című fejezet a kötet legkomorabb, legszomorúbb olvasmánya, de nem ez marad meg az olvasóban, hanem azok az értékek, melyeket a színpad egymást követő generációi létrehozottak, a hatalmas energia és küzdeni tudás, amellyel folytatták alkotómunkájukat.

A kötet könyvészeti szempontból is kiemelkedő. Molnár István mind a borítót, mind a könyvbelsőt illetően a szép könyvek versenyén dobogós könyvet tervezett. A barna tónusú fotók illenek az ünnepelthez, az örök időbe állítják a szereplőket. A DVD-melléklet izelítőt nyújt az előadásokból, koncertekből s csak azt sajnálhatjuk, hogy nem készülhetett belőle több. A *Profán szentély* lenyűgöző kulturális tárháza a mögötte zajló mikrohistóriákkal együtt tanúsítja: támadjon bármilyen ordas eszme vagy globalizált gagyi, a küzdelem az értékekért nem reménytelen.

Színházi kalauz

Összeáll. és szerk. Kékesi Kun Árpád, Saxum Kiadó Bt., 2008. 790 old., 4900 Ft

Látogatókat vezető, kísérő személy, valamiben eligazítást adó mű, tájékoztatófüzet, illetve könyv. Ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket sorol fel a *kalauz* címszó alatt az *Értelmező Kéziszótár*. Az új *Színházi kalauz* nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a színházkedvelő közönség kalauza legyen, segítse az előzetes tájékozódást, eligazodást nyújtson.

A *Kalauz* eredete Kallimakhoszhoz köthető, aki a Kr. e. III. században létrehozta az alexandriai könyvtárban a 120 tekercsből álló, alfabetikus rendben összeállított, a görög irodalom hagyatékát katalógizáló gyűjteményt. A *Pinakesz*, az első ismert könyvtárkatalógus műfaji szempontok szerint foglalta össze a görög szerzők élettrajzát és műveik jegyzékét. Ezek a kivonatos táblák jó szolgálatot tesznek a kutatóknak, de nem helyettesítik a műveket.

A *Színházi kalauz* sem helyettesíti a színdarabok ismeretét, de segít az előzetes és utólagos tájékozódásban, eligazodásban. A műfaj veszélyei átfogó jellegéből adódnak, hiszen minden összefoglaló óhatatlanul hiányos a terjedelmi korlátok miatt, ezt nem is róhatjuk fel neki. Magát a szerkezetet és a rövid cselekménykivonatokat azonban érdemes részletesebben megvizsgálni, hiszen fontos, hogy pontosak és érthetőek legyenek, a személyes véleményt mellőzve, csupán használható ismertetésre szorítkozzanak, esetleg további kutatásra sarkalljanak. A további kutatást azért kell megemlíteni, mert az ilyen jellegű művek nem tekinthetők szakkönyvnek – sok területtel foglalkoznak, de egyikkel sem elmélyülten.

Kékesi Kun eddigi könyvei mind kifejezetten a színházzal, a drámával hivatásosan foglalkozókhöz szóltak. A *Színházi kalauz* viszont nem a szakmának íródott, hanem a színházkultúrát kívánja széles körben népszerűsíteni.

A *Kalauz* egy közel harmincéves szakadékot próbál áthidalni. Míg

angol vagy német nyelven öt-hat évente, Franciaországban szinte évente jelenik meg ilyen kiadvány, addig nálunk közel három évtizedet kellett várni egy átdolgozott, aktualizált, felfrissített *Kalauzra*. Színházi kalauz Magyarországon először Vajda György Mihály szerkesztésében látott napvilágot 1960-ban, egy kötetben. Terjedelme, a benne fellelhető színdarabok listája egyre bővült a következő kiadásokban. Az utolsó (a negyedik), átdolgozott kiadás Vajda és Szántó Judit szerkesztésében, 1981-es. Hozzá képest ez az új kalauz olvasmányosabb, részletesebb, és száz színdarabot Koncz Zsuzsa fotói illusztrálnak.

A szerző az előszóban jelzi, min változtatott a korábbi kiadásokhoz képest. Mindenekelőtt „kifejezetten »felhasználóbarát« kíván lenni” (5. old.), elhagyja a szocialista színházkultúra idejétmúlt darabjait, és széles körű áttekintésre törekszik. Számszerűen: a korábbi 438 darabból mindösszesen 211-et tartott meg; 157 újjal egészítette ki a repertoárt, amelyben 20 musical, illetve 20 operett is helyet kapott.

A jelentősnek ítélt színművek felsorakoztatása olyan lehetetlennek tűnő feladat, amelyet Aiszkhülosz szavaival lehetne érzékeltetni, aki a Homérosz utáni korok szerzőiről azt mondta, hogy nem tesznek mást, csak morzsákat csipegetnek a Mester asztaláról, bármely műfajban alkossanak is. A színházi kalauz is csak morzsacsipegetés lehet a színházművészet hatalmas asztaláról. Hogy erről az asztalról mit csipeget, az a szerkesztő ízlésén és a terjedelmi korlátokon múlik. Sajnos olyan drámák, előadások is kimaradtak, amelyeket bizonyára sok színházbarát hiába keres majd benne.

A musicalek között nem szerepel például Andrew Lloyd Webbernek T. S. Eliot költeményeire írott *Macskákja*, amely évtizedek óta a hazai és külföldi musicalszínpadok egyik reprezentatív alkotása, Magyarországon 1983 óta játsszák, idén januárban volt az 1300. díszelőadása a Madách Színházban

Hogy pontosan melyik húsz musical, illetve operett került bele a kötetbe, és miért éppen ezek – azt *Mutató* híján nagyon nehéz kideríteni. A mű végén található tartalomjegyzékben

ugyanis betűrendben sorakozik a kötetben fellelhető mind a 368 színdarab – korszak, műfaj, illetve szerző megjelölése nélkül. Pedig egy ilyen műfajú könyvtől elvárható, hogy a címek mellett legalább zárójelben feltüntesse a szerzőt, és elkülönítse a musicaleket, az operetteket és a drámákat. Sőt ha valóban „felhasználóbarát”, akkor nemcsak tartalomjegyzék kell, hanem mutatók is, lehetővé téve a szerző, műfaj, kor, esetleg téma szerinti osztályozást és keresést. Az alfabetikus elrendezést Kékesi Kun érdemként könyveli el: „a kötet további újdonsága, hogy eltekintett a keletkezés időrendjétől, és a könnyebb kereshetőség végett ábécérendben tartalmazza a darabokat. Ily módon például *A mizantróp*, *A mosoly országa*, a *Müller táncosai*, a *My Fair Lady* és *A nagymama* úgy követi egymást ezeken az oldalakon, mint bármely klasszikus dráma, operett, kortárs színmű, musical, vígjáték stb. egy átlagos magyar színház műsorrendjében. Nem vonakodtunk egymás mellé helyezni e műveket, mert meggyőződésünk, hogy megalkotottság tekintetében a kötetbe válogatott darabok jórészt egyenértékűek.” (6. old.)

Az olvasó nem is ezt vonja kétségbe, hanem az a gondja, hogy a kalauzt csak a tartalomjegyzéket böngészve tudja használni. Értetlenül állhat például az előtt, hogy ha az *Antigonét* keresi, akkor az mindenféle megkülönböztető jelzés nélkül kétszer is szerepel: csak utánalopozva derül ki, hogy a 29. oldalon Szophoklész tragédiájának szinopszisát találja, a 31-iken pedig Eörsi István darabjának az összefoglalóját, amelynek egyébként a teljes címe csak itt van feltüntetve zárójelben: *Tragédia magyar nyelven Szophoklész Antigonéjából*. Ezen problémát tetézi – még az *A* betűnél maradván – hogy az *Amphitryon* viszont csak egyszer fordul elő, pedig Giraudoux nyomán tudjuk, hogy legalább 38 ismert feldolgozása van. A legismertebb Plautus, Molière és Kleist *Amphitryonja*, de a *Kalauzban* csak Kleistét találjuk meg, ami a tartalomjegyzékből szintén nem derül ki.

Az osztrák Werner Schwabnak vagy a svájci Urs Widmernek egyetlen darabja sem szerepel a kötetben,

noha Shwab *Elnöknők* című drámája 1996 óta hazánkban is rendszeresen műsoron van vidéken és Budapesten egyaránt, Widmer *Top Dogs* című műve szintén a hatalmas közönségsikert arató előadások egyike.

A pontos filológiai munkáról tanúszkodó szinopszisok a szakembereknek is hasznosak. A *Kalauz* a könyv nyomdába adásának pillanatáig igyekszik regisztrálni a külföldi színdarabok legújabb fordításait, a tartalmi összegzés végén pedig felidézi „a darab magyar színpadra kerülésének nevezetesebb mozzanatait, az emlékezetes rendezéseket, alakításokat, egyéb teljesítményeket” (6. old.). A nevezetesebb kitüntetések és díjakat is jó lett volna felsorolni – legalább a ma is rendszeresen látható előadások esetében.

A könyvet a klasszikus kori görög drámák tartalmi összefoglalóinak kiemelésével mutatom be. A – sajnos névtelen – szerzőknek nem volt könnyű dolguk, hiszen e műveket a mitológiából kiragadva, csak az adott dráma cselekményét vizsgálva szinte lehetetlen megérteni. Itt különösen hiányzik az arra vonatkozó útmutatás, hogy a szinopszisokban pontosan mit is olvashatunk. Kékesi Kun megfogalmazásában: „a szinopszisok esetében a darabok tartalmának olyan vázlatos ismertetését tartottuk szem előtt, amely megnevezi a fontosabb szereplőket és azok viszonyait, részletezi a cselekmény főbb állomásait és fordulatait, esetleg idéz egy-egy szállóigévé vált dialógusrészletet, és fogódzót kínál a mű értelmezhetőségéhez.” (6. old.) Csakhogy ebben a *Kalauz* távolról sem egységes; van olyan szinopszis, amely csak az adott dráma cselekményét rögzíti, van, amelyik a történet előzményeire is kitér, netán még filológiai elemzésbe is bocsátkozik. Megíróiknak ügyelniük kellett (volna) arra is, hogy az előzmények ismertetése ne olvadjon egybe a mű tartalmi összefoglalójával, hogy ne a saját értelmezésüket írják le, hanem csak a mű problémafelvetéseire hívják fel a figyelmet – hogy az olvasó felmérhesse, a látott előadás rendezője hogyan oldott meg jeleneteket, milyen értelmezést adott, mire fektette a hangsúlyt.

Szophoklész *Antigonéja* a legszélesebb körben ismert és az egyik legtöbbször feldolgozott antik görög

tragédia, mai napig középiskolai tananyag, így az előadásokat egész osztályok, iskoláscsoportok látogatják. A tanulók a dráma elolvasását szívesen váltják ki színházlátogatással (rosszabb esetben egy kivonatos mű elolvasásával), de az az elfoglalt színházkedvelő, aki valaha még akár olvasta is a művet, emlékei felfrissítésére talán szívesen kukkant bele a *Kalauz*ba az előadás előtt vagy után. Az *Antigoné* összefoglalója nekik szól. Sajnos az 1981-es és az új kiadás szinopszisa teljes egészében megegyezik, szó sincs pontosításról vagy átszerkesztésről, holott erre az előszóban ígéretet tett a szerkesztő. Az *Antigoné* esetében a majd harminc évvel korábbi összefoglalót olvashatjuk újra, új kiadásban – *hibásan*.

Az antik görög drámák mindegyike valamelyik mondakörbe illeszkedik, amelyek ismerete ma már semmiképp sem feltételezhető. *Antigoné* története a thébai mondakörbe tartozik, első drámái feldolgozása Aiszkhülosz *Heten Théba ellen* című tragédiája. Szophoklész két művében is szerepelteti: az *Antigonéban* és az *Oidipusz Kolónoszban* című tragédiában. Először az *Antigonét* írta meg, azután az *Oidipusz királyt*, s végül, élete végén az *Oidipusz Kolónoszban*; a történet időrendjében viszont az első az *Oidipusz király* és az *Antigoné* az utolsó. A *Kalauz*ban mindhárom darab szerepel, de erre semmi sem hívja fel az olvasó figyelmét, még a szinopszisokban sincs rá utalás.

Az *Antigoné* szinopszisa Polüneikész és Eteoklész halálának leírásával kezdődik, valamint Kreón parancsával: a városvédő Eteoklésznek pompázatos temetés jár, a városra törő Polüneikésznek azonban temetetlenül kell maradnia. Halállal lakol, aki a királyi parancsnak ellenszegül. Ennek alapján az olvasó tragikus testvérharcot, majd egy díszes temetést, illetve egy temetetlen holtat vár az előadás kezdetén, ezzel szemben a prologoszban valójában *Antigoné* és *Izsméné* vitájának lesz tanúja, amelyben *Antigoné* színvallásra próbálja készíteni hűgát: részt akar-e venni a temetésben.

A megértéshez természetesen elengedhetetlen az előzmények ismerete, de azt mindenképpen fel kellett volna tüntetni, hogy meddig van szó az

előzményekről, és honnan kezdődik a drámái cselekmény leírása. Az előszó szerint az összefoglalók feltárják a szereplők viszonyait, ez viszont itt elmaradt, noha sokkal fontosabb lett volna, mint a későbbiekben *Izsménére* és *Antigonéra* aggatott – és egyébként megkérdőjelezhető, illetve félrevezető – jelzők használata: „szelíd és engedelmes *Izsméné*” (30. old.), *Antigoné* „szívében erősebb volt az istenek törvénye” (30. old.). Ezek a passzusok a Vajda-féle *Kalauz*ban is szó szerint így szerepelnek (Vajda György Mihály – Szántó Judit [szerk.]: *Színházi Kalauz*. Gondolat, Bp., 1981. I. kötet, 69. old.), sajnos semmit sem változtatott az új szinopszis névtelen írója. A Szophoklész-kiadásokban szereplő szerzői instrukció pedig informatív és lényegesebb: „*Antigoné* oldalról, *Izsméné* a palotából jön.” (Mészöly Dezső ford.) Jó *kalauz*ként tájékoztatni kellett volna az olvasót ennek a színpadképnek a jelentőségéről, hiszen a két lánynak meg sem kell szólalnia, hovatarozásuk már abból kiderül, hogy *Antigoné* onnan jön, ahonnan a *Hírnökök* vagy az idegenek szoktak, húga viszont a hatalmat szimbolizáló palotából lép ki. Elmarad továbbá az az utalás is, amely a király álláspontját segítene megérteni: a város ellen törő testvérek jogos büntetése, hogy temetetlenül hagyják, tehát Kreón törvényesen rendelkezett. Ez azonban azt jelenti, hogy a holt lélek bolyongásra ítéltetik, ami által viszont az égi törvényekbe is beavatkozott.

„Még Haimón is szembefordul apjával *Antigoné* érdekében. Kéri, követeli, hogy változtassa meg döntését” – olvashattuk az 1981-es *Kalauz*ban (Vajda: *i. m.* 69. old.), majd most ugyanezt kicsit rövidebben: „Még Haimón is szembe fordul apjával, s követeli, hogy változtassa meg döntését.” (30. old.) Sajnos a *kalauzműfaj* részletes cselekményleírásra nem ad lehetőséget, ilyen formában azonban az összefoglaló tartalmilag helytelen. Haimón ugyanis a következőket mondja Kreónnak:

Atyám, tiéd vagyok. Te szabsz utat nekem: megszívilelem, ha jó tanáccsal gazdagíts; mert semmiféle nász oly fontos nem lehet, hogy többre tartsam, mint irányító szavad.”
(Mészöly Dezső ford.)

Később valóban ellenkezik apjával, de szó sincs arról, hogy követelné döntésének megváltoztatását; csupán figyelmezteti, hogy az istenek törvényén tipor, és elmondja, hogy a nép nem tartja bűnnek Antigoné tettét. Majd szembesíti apját a következményekkel és cselekedetének helytelen voltával, hiszen az állam nem az uralkodó tulajdona, és nem teheti meg, hogy az istenek törvényének figyelembevétele nélkül kormányozzon. Mivel Kreón hajthatatlannak tűnik, a fiú csalódotan távozik. Természetesen fel lehet fogni Haimón tettét szembeszállásnak is, de ezen vitakozni inkább filológiai és/vagy színpadra állítási kérdés, amelyről a rendező dönt. A színpozsznak inkább arra kell törekednie, hogy a pontos tartalomismertetés alapján kérdések fogalmazódjanak meg az olvasóban, a leendő nézőben, amelyekre aztán az előadás remélhetően választ ad.

A cselekményleírásból teljes egészében hiányzik Antigonének a sziklasír felé indulás előtt elmondott gyászéneke, amelyben megsiratja beteljesületlen női létét, apját, anyját és halott testvéreit, akikhez nemsokára megtér, és a nézőben hiányérzet ébredhet, hogy életben maradt hűgáról, Iszménéről, és Haimónról, a völgegyéről meg sem emlékezik. A királyi parancs visszavonása, illetve az Antigoné halála utáni események leírása is nélkülöz néhány fontos momentumot. „Hiába helyezik Kreón emberei nyugalomra Polüneikész hamvait, mire odaérnek, Antigoné már felakasztotta magát sziklabörtönében, s mellette Haimón is szíven szúrta magát” (30. old.) – olvashatjuk újra megint csak szó szerint a Vajda-féle színpozszt. Valószínűleg elkerülte az összefoglaló megírójának a figyelmét, hogy bizony a király is mindenhol jelen volt. Nemcsak embereit szalasztotta, hogy gyorsan temessék el Polüneikészt, majd mihamarabb szabadítsák ki Antigonét, hanem a szolgálival együtt cselekedett:

Ezen nyomban megindulok! [...] Magam se késem – fordítok szándékomon –, kit én verettem vasra, én is ostrom el!

Majd a Hírmondó beszámolójából megtudja Eurüdiké:

A tar halomra elvezettem férjedet, hol Polüneikész teste útfélen hevert ebek fogával összevissza tépve már. [...] megmostuk a csonkot és elhamvasztottuk friss olajfaág tűzén. Aztán hazája földéből raktunk fölé magas sírdombot, s indultunk a szirt felé.

Valóban megindultak a szirt felé, de a *Kalauz*ban olvasottakkal ellentétben nem arra értek oda, hogy „Haimón is szíven szúrta magát” (30. old.): a fiú még életben volt, keservesen zokogott menyasszonya halálán. Apját dühében szemén köpte, majd pedig kardjával rátámadt, de olyan ügyetlenül, hogy annak sikerült félreugrania, és csak ezt követően vet véget életének. Mindezeket meghallva Eurüdiké is öngyilkos lesz. A színpozszt írója – egyetértve a korábbi kiadás szerzőjével – azt írja: „kétségbeesésében” (30. old). Ezt már jobb lenne a rendező értelmezésére bízni: ő dönti el, hogyan jeleníti meg egy anya érzelmeit, aki tudomást szerez fia haláláról. Mindenesetre kétségbeesett királynéről nem olvashatunk a drámában – talán Kreónt lehetett volna így jellemezni, de egy kalauznak természetesen ezt sem feladata eldönteni – a Szolga beszámolójából inkább arról értesülünk, hogy a királyné megátokozta Kreónt, majd véget vetett életének.

A tragédia kapcsán felmerülő legfontosabb kérdések nem fogalmazódnak meg a színpozsztban. Például: miután Antigoné földet hintett testvéreire, miért ment vissza a halotthoz? Akarta, hogy megtalálják, elfogják, és így nyíltan szembeszállhasson a királynéval? Miért utasított vissza minden felkínált mentőövet? A gyászénekében miért nem emlékezett meg Iszménéről és Haimónról? Miért akasztotta fel magát befalazva? Nagyobb hősnő lett holtan, mintha élve marad, és elengedik? A különféle rendezések például ilyen és ehhez hasonló kérdésekre adhatnak választ.

Az *Antigoné* ismertsége is hozzájárul ahhoz az általános, széles körben elterjedt nézethez, hogy a görög tragédiák szinte mindig halállal végződnek, vagy legalább az előzményükben volt valami vérfürdő. Szophoklésznek egyetlen olyan ránk maradt műve van, amelyben nem hal meg senki sem, mégis az egyik legmélyebb tragédia, ez pedig a *Philok-*

tétész. Az antik tragédiák közül talán ennek a legnehezebb megírni a történeti összefoglalóját. „Amennyiben szigorúan a történet szintjén maradunk, zavarba ejtően *nem tragikus* összefoglalást készíthetünk a darab cselekményéről: ketten megérkeznek egy szigetre, hogy onnan magukkal vigyék az ott magányosan éldegélő harmadikat, s ez – némi nehézségek leküzdése árán – sikerül is nekik.” (Karsai György: *A Szép és a Szörnyeteg. Görög drámák értelmezései*. Osiris, Bp., 1999. 429. old.) A megint csak anonim szerzőnek – bár nehéz feladatot kapott – azért mégsem kellett volna hozzáköltenie a történethez, pontosabban mondva, nem a régi *Kalauz* hibás, leegyszerűsítő értelmezését kellett volna szinte szó szerint átvennie. „A kényszerű ókori Robinson [...] – aki a legszörnyűbb kinokat szenved, de az igazságba vetett hit és az emberi jószág kivívja számára az istenek könyörületét, s megváltja a magánytól és a testi fájdalomtól.” (500. old.) A könyvben szereplő műfajmegjelölés helyes, miszerint a *Philoktétész* tragédia, de a *Kalauz* használója a fentebbi sorok olvastán joggal kérdezheti: hol van ebben a tragikum?

A színpozsztban a dráma előzményeinek tárgyalása megint összeolvad tartalmának ismertetésével. Itt egyébként azért fontos az előzmények cseleltése, mert a címmel ellentétben nem Philoktétész jelleme a mű központi kérdése, hanem azok a változások, amelyek a kilenc év alatt, a laktalan sziget nyomorúságában a főhősben végbementek. Az emberi létezés tönkretévő szóról, általában a nyelvről szól a tragédia. Bebizonyosodik, hogy a nyelv, a beszéd csak pusztításra használatos, s ez az egyik legmélyebb tragédia. Az ismertetés egészen addig helyes, amíg azt nem állítja, hogy Akhilleusz fia, Neoptolemosz azért adja vissza a Philoktétészről csellet elvett nyilatkat, mert nem volt tisztá a lelkiismerete. Ez elképzelhető ugyan, de nem következik Neoptolemosz megismert jelleméből. Őt inkább az zavarja, hogy nem erővel, hanem hazug szóval szerzett meg valamit:

Erővel őt elhajtom – erre kész vagyok, csellet soha! Hiszen féllábu – ügyse tud nyers erejével győzni rajtunk, tülerőn.”
(Jánosy István ford.)

Neoptolemosz tehát akkor sem érzett volna lelkiismeret-furdalást, ha a szerencsétlen, féllábú emberi roncs kezéből kicsavarja a fegyvert. Ehelyett azonban szép, de hazug szóval kellett elvennie tőle, ezért inkább visszaadta. Lelkiismereti okból? Ki tudja. Mindenesetre nem a tartalmi ismertető feladata ezt a kérdést tisztázni, inkább csak feltenni. Szophoklésznek ez az egyetlen olyan fennmaradt drámája, amelyben a fiatal pályatárs, Euripidész által bevezetett *deus ex machina* eszközzel él, hogy a történetet visszaterelje az eredeti kerékvágásba: a történet végén Héraklész megjelenik Neoptolemosznak és Philoktésésznek. Miért épp ő? *Látszólag* a legjobb barátja, egy félisten szólította meg Philoktésészt, akiben bízik, s így felszál a hajóra.

„Philoktésész pedig engedelmeskedik az isteni parancsnak, s bizakodva indul a gyógyulás és a győzelem felé” (500. old.) – olvashatjuk a színopszis utolsó soraiban, de nem Szophoklész tragédiájában!

Az előszó szerint „e kiadvány nem a további kutatásra próbál sarkallni, hanem az értő színháznézéshez »elengendő« – mert elengedhetetlen – ismeretekkel szolgálni” (6. old.) – mégis hiányolom a szakirodalmi ajánlást. Akár a mű második részében található szerzői életrajzgyűjtemény mellett – vagy inkább helyett – helyet kaphatott volna, hiszen tíz-tizenöt sorban összefoglalni Móricz Zsigmond, Szabó Magda, Csiky Gergely, Szophoklész vagy Euripidész életrajzát érdemlegesen nem lehet. „Eleuszisban szü-

letett, a Föld istennőjének szentelt városban, ahová több ezer athéni polgár zarándokolt az istenség tiszteletére rendezett ünnepekre. Életéről nem sokat tudunk, töredékes feljegyzésekre támaszkodhatunk csupán...” (677. old.) – olvashatjuk Aiszkhüloszról, ami sem nem pontos, sem nem segíti a színházi megértést vagy az előzetes tájékozódást.

Kékesi Kun munkája kiküszöbölhető hibái ellenére is értékes: a legfrissebb fordítások és bemutatók felsorolásával, valamint a kortárs szerzők műveinek beemelásával még évek múlva is hiteles, aktuális és használható könyv lesz.

■ **ISTÓKNÉ VÁMOS KORNÉLIA**